

Društveno-politička preobrazba Rimske republike u 1. stoljeću prije Krista

Lacković, Franjo

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:832038>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-25**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij pedagogije i povijesti (nastavnički smjer)

Franjo Lacković

**Društveno-politička preobrazba Rimske Republike u 1. stoljeću
prije Krista**

Diplomski rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij pedagogije i povijesti (nastavnički smjer)

Franjo Lacković

**Društveno-politička preobrazba Rimske Republike u 1. stoljeću
prije Krista**

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijest,
znanstvena grana povijest starog vijeka

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2018.

Sažetak

Društveno-politička preobrazba Rimske Republike dugoročni je povijesni proces koji se ne može usporediti ni s jednom političkom preobrazbom koja se do tada zbila u antici. Postoje barem dvije prepoznatljive značajke koje tu preobrazbu čine izuzetnom. S jedne strane, valja istaknuti dužinu procesa, čija je kritična faza od doba braće Grahko do Augusta već uključivala nekoliko generacija, a, s druge strane, svojevrsnu nepovratnost te fundamentalne preobrazbe. Samo tkanje rimskoga društva rasparano je u posljednja dva stoljeća Republike, a uzroci tomu bile su posljedice koje su rat i imperijalizam imali za rimsko društvo i politiku. Promjena koja je okarakterizirala postupni „pad“ Republike ležala je u odnosu institucija državne uprave i načina na koje su one funkcionirale. Njihov originalni oblik odgovarao je potrebama maloga grada-države s ograničenim brojem vanjskih interesa ili odgovornosti. Također, odgovarao je državi u kojoj je bilo normalno da relativno mala grupa građana, zahvaljujući svojem bogatstvu i prestižu, ima monopol nad političkom vlašću. Neuspjeh vladajućih da stvore unutarnje organizacijske strukture, koje bi poboljšale mehanizme uprave, stvorio je politički vakuum, koji je mogao biti popunjen od ambicioznih pojedinaca. Ipak, republikanski se sustav pokazao izuzetno otpornim. Bili su potrebni građanski ratovi, od države sponzorirano nasilje, neredi, katastrofalni politički neuspjesi tradicionalne elite te velika količina vremena da bi vodeći slojevi u Rimu uvidjeli da se priroda Rimske Republike promijenila. Nije toliko bila riječ o tome da je miješani republikanski „ustav“ evoluirao u Monarhiju, koliko o činjenici da su sukobi institucija i ideologija, oduvijek ugrađeni u njega, rezultirali frakcionalizmom i napetostima koje su dovele do građanskih ratova. Pobjednički su generali tada mogli iskoristiti suverenost narodnih skupština i stvoriti za sebe magistraturu koja je nadilazila republikanske okvire.

Ključne riječi: Augustov principat, frakcionalizam, preobrazba Rimske Republike

Sadržaj

Uvod	1
1. Elementi političkoga života u Rimu	3
1.1. Rimski narod.....	3
1.1.1. Pučki tribuni.....	6
1.2. Senat i aristokracija.....	8
1.3. Rimski magistrati.....	10
2. Rimska Republika i kriza kasnoga 2. st. pr. Kr.	12
2.1. Socioekonomske implikacije rimske ekspanzije	13
2.1.1. Preobrazba rimskoga društva i agrarne ekonomije	14
2.1.2. Kritika tradicionalnoga modela i moderne teorije	18
2.2. Braća Grahko i agrarno pitanje – promjene u ravnoteži.....	20
2.2.1. Značaj braće Grahko	25
2.3. Doba Gaja Marija	27
2.3.1. Reforma vojske i <i>capite censi</i>	28
3. Frakcionalizam u rimskoj politici	33
3.1. Kompetitivnost rimske elite.....	33
3.2. Između populara i optimata	35
4. Saveznički rat, građanski rat i nametanje novoga uređenja	39
4.1. Saveznički rat	39
4.2. Građanski rat.....	41
4.2.1. Cinina samovlada.....	44
4.3. „Sulina Republika“	45
5. Konačna kriza – od 70. do 44. g. pr. Kr.	49
5.1. Pompejeva dominacija.....	49
5.1.1. Sklapanje trijumvirata	53
5.2. Republika između Pompeja i Cezara	54
5.3. Gaj Julije Cezar i preobrazba Rimske Republike	59
Zaključak	62
Popis literature	64

Uvod

Pad Rimske Republike, iako često korišten termin u stranoj i domaćoj literaturi, obmanjujuće je prirode. S jedne strane, potiče da se prilikom stvaranja naracije o posljednjim godinama Rimske Republike traži jedan katastrofalni događaj – predlaganjem da je jedna strana u sukobima sredinom 1. st. pr. Kr. predstavljala Republiku, svladanu od onih koji su ju pokušavali uništiti. S druge strane, sa sobom vuče snažnu sliku dezintegracije rimskoga društva, koja je posljedično stvorila uvjete za stvaranje monarhije i novi poredak. Ipak, Rimska Republika nije pala na način kao što su, primjerice, francuski *Ancien Régime*, *Drittes Reich* ili Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Isto tako, pitanje kada je pala nije pitanje na koje se može dati jednoznačan odgovor. Uistinu, periodizacija rimske povijesti pred kraj 1. st. pr. Kr. iznimno je problematična. Je li se pad Republike dogodio 59. g. pr. Kr. sklapanjem i aktivacijom trijumvirata između Cezara, Krasa i Pompeja? Godina 50. pr. Kr., s druge strane, također može poslužiti kao dobar kandidat. Bila je to posljednja godina u kojoj su dva konzula, oba podobna da služe dužnost prema republikanskim normama, bila izabrana na legalan način, a državne vojske nisu ratovale jedna protiv druge. Nadalje, razdoblje između Cezarova prelaska rijeke Rubikon, 49. g. pr. Kr., i njegova ubojstva, 44. g. pr. Kr., također dolazi u obzir. Je li Republika pala kada je Gaj Oktavijan preuzeo ime August te paradoksalno proglasio službenu restauraciju Republike ili kada je kasne 14. g. Tiberije, drugi po redu *princeps*, naslijedio svoga oca prema monarhističkome uzoru?

Jasno je kako se za svaku od tih godina može vrlo lako skrojiti povijesna naracija s brojnim argumentima. Ono što se želi naglasiti jest da kraj Rimske Republike nije bio objektivno i jednoznačno označen nekim događajem, kao što bi bilo smaknuće kralja ili samoubojstvo diktatora. Posljedično, Rimska Republika nikada ni nije zapravo pala. Ako se napusti metafora o padu Rimske Republike, na koji način bi se onda trebale opisati duboke društveno-političke promjene na kraju 1. st. pr. Kr.? U biti, i neovisno o imenima i institucionalnim formama, kao preobrazbu iz sustava koji je vodila i usmjeravala relativno mala i usko povezana elita, prema sustavu koji je, uz odobrenje naroda, bio vođen od jednoga čovjeka. Preobrazba Rimske Republike, zapravo, bila je proces koji je ubrzavao i hvatao svoj zamah čitavo jedno stoljeće prije Gaja Oktavijana. Upravo je cilj rada analizirati i opisati proces društveno-političke preobrazbe u Rimu, kroz koji je u konačnici izniknulo Carstvo, proučavajući akcije i motive kako različitih individua tako i različitih interesnih skupina.

Strukturalno, rad je podijeljen na pet glavnih poglavlja, od kojih svako pruža povijesnu naraciju o događajima, popraćenu interpretacijom o njihovu utjecaju na rimsku vanjsku i unutarnju politiku. S tim na umu, na početku rada donosi se kratak pregled načina organizacije rimskih političkih struktura u 2. st. pr. Kr., kao nužan preduvjet naraciji i analizi koje će uslijediti. Opisana priroda odnosa između rimske elite i ostatka naroda od velike je važnosti za republikansku povijest, ali i za raspravu o tome u kojoj je mjeri demokracija u Rimu uistinu i bila prisutna. Suprotno Polibijevoj izjavi da je rimski politički sustav svoju stabilnost dugovao stabilnoj mješavini demokratskih, oligarhijskih i monarhističkih elemenata, argumentirano je kako se rimski narod nalazio u stanju ekonomske i socijalne ovisnosti. Otpornost sustava ležala je u povezanosti između političkih i socijalnih struktura, a kada su te spona počele slabjeti, mane u ustrojstvu postale su očite. Nadalje, prikazat će se kako je kriza Republike, koja je izbila krajem 2. st. pr. Kr., u velikoj mjeri bila povezana s rimskom teritorijalnom ekspanzijom. Pritisци proizišli iz nje preoblikovali su političku kulturu Rima. Zaobilazanje općepoznatih i zakonom nepropisanih obrazaca političkoga ponašanja, vidjet će se, stvorilo je priliku za one političare koji su bili spremni iskoristiti dugi niz godina akumulirano nezadovoljstvo rimskoga puka.

Središnji dio rada posvećen je postupnoj polarizaciji i raspadu kohezije rimske vladajuće elite. Pokazat će se kako je kohezija senatorskoga staleža bila narušena, prvo od Tiberija Grahka i njegova agrarnoga zakona, a potom i zbog načina na koji je senatorska većina reagirala. Nakon Tiberija čitav niz „narodnih“ političara počeo će se služiti narodnim skupštinama kao alternativnim izvorima moći, a nasilje će postati glavnim političkim alatom. Serija unutarnjih i vanjskih ratova, koja je potresla Republiku u 1. st. pr. Kr., ukratko je predstavljena u nastavku. Ono što je za rad iznimno važno jesu implikacije koje su ti sukobi imali za Rimsku Republiku. Saveznički rat, osim što je doveo do proširenja građanskoga tijela, omogućio je da rivalstvo između Marija i Sule poprimi omjere građanskoga rata. Sulina diktatura, bit će argumentirano, zauvijek će promijeniti Rimsku Republiku. Rimski je Senat nakon Sule u potpunosti izgubio svoju kohezivnost, a mnogi mladi članovi, Sulini pristaše, našli su se pod utjecajem moćnih figura. Posljednji dio rada posvećen je Gneju Pompeju i Gaju Juliju Cezaru. Opasni presedan korištenja vojske u rješavanju političkih nesuglasja doveo je do još jednoga građanskoga rata. Nakon njegova završetka, kao što će se pokazati, neće doći do pokušaja restrukturiranja moći, kao što je to bio slučaj sa Sulom, nego će započeti proces njezine koncentracije, koji će u konačnici iznjedriti jednoga *princepsa*. Analiza procesa preobrazbe Rimske Republike većinom je zahtijevala korištenje stranih izvora te u jednoj mjeri navode antičkih autora. Na kraju rada nalaze se zaključna razmatranja o proučavanoj temi.

1. Elementi političkoga života u Rimu

Rimske političke strukture, na prvi pogled, odgovaraju obrascu organiziranja države koji je bio uvelike prihvaćen uzduž Mediterana. U većini je tih država politička moć bila podijeljena među narodnom skupštinom, vijećem te različitim državnim činovnicima.¹ Još je grčki povjesničar Polibije u svojoj pohvali rimskome ustrojstvu jasno prepoznao političke elemente Rimske Republike. Državna je vlast u Rimu prema njemu bila podijeljena među trima elementima – magistratima, Senatom te rimskim narodom.² Rimski je politički sustav, stoga, bio utjelovljenje „miješanoga ustava“, koji je spojio monarhističke, oligarhijske te demokratske elemente u jedno dobro izbalansirano tijelo.³

Na površini je stabilnost sustava, koji je Polibije opisao, bila neupitna. Rimski je politički život bio konstruiran kao konstantni dijalog između građanskoga tijela i maloga broja državnih dužnosnika, kojima su građani povjerovali političku moć.⁴ Izrazom *Senatus Populusque Romanus* zaokružena je teorija o tome kako je Rimska Republika, prije svega, bila zajednička, javna, stvar Senata i rimskoga naroda.⁵ Ipak, diskrepancija između teorije i prakse, koja je nagnala Mouritsena da izjavi kako je politička organizacija u Rimu bila bez presedana u antičkome svijetu,⁶ potiče da se поближе promotre elementi političkoga života u Rimu.

1.1. Rimski narod

Rimski je narod, kako većina autora navodi, u Republici bio vrhovni nositelj vlasti. Odrasli građani koji su formirali narod, *populus*, bili su kroz politički proces glasanja oni koji su barem formalno imali većinu političke moći. Samo je rimski *populus* mogao donositi zakone, birati vođe rimske države, osuđivati građane na smrt te odlučivati o tome treba li Rimska Republika poći u rat.⁷ Raspon ovlasti narodnih skupština bio je uistinu velik, što je svojevremeno primijetio i Polibije kada je zapisao da se Republika može potkopati jednim jedinim zakonom,

¹ Henrik Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017., str. 6.

² Andrew Lintott, „The crisis of the Republic: sources and source-problems“, u: *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, (ur.) John Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 1.

³ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 6.

⁴ Catherine Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013., str. 1.

⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 3.

⁶ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 6.

⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 1.

dakako uz uvjet da je taj zakon legalno predložen i propisno izglasan.⁸ Takva je suverenost rimskoga naroda potvrđena još u 5. st. pr. Kr. U praksi, ipak, uloga naroda u rimskoj politici bila je vrlo ograničena, a rimska je aristokracija dominirala upravom.⁹ Kako bi se uvidjeli razlozi toga, nužno je vidjeti na koji se uopće način volja rimskoga naroda izražavala.

Klasična Rimska Republika imala je čitav niz narodnih skupština: *comitia curiata*, *comitia centuriata*, *comitia tributa*, *concilium plebis* te *contiones*. Te skupštine bile su stvorene u različitim razdobljima i s različitom svrhom.¹⁰ *Concilium plebis*, primjerice, ili plebejska skupština, izglasavala je zakone i izabirala plebejske magistrature – plebejske edile te pučke tribune.¹¹ Nakon 287. g. pr. Kr. i zakona *lex Hortensia*,¹² odluke, *plebiscita*, donesene upravo u toj skupštini, a koje su do tada vrijedile samo za plebejce, postale su obvezujuće za čitav rimski narod. Tim je zakonom rimsko društveno-političko uređenje u formalnome smislu postalo sličnije demokraciji, ali su u stvarnosti patriciji uspjeli očuvati kontrolu nad plebejskim institucijama, koristeći se sebi sklonim ili podložnim tribunima.¹³ Ipak, dugoročne implikacije toga zakona pokazat će se znatno većima u stoljećima koja će uslijediti, kako senatorska kontrola nad političkim strukturama bude sve više slabila. *Comitia tributa*, nadalje, također se koristila za izglasavanje zakona i izbor nižih magistratura, a odluke o odlasku u rat, izboru konzula i pretora te imenovanju vojnih zapovjednika bile su uvijek rezervirane za centurijatsku skupštinu.¹⁴

Usprkos svim navedenim ovlastima, moderni povjesničari i dalje nisu skloni naglašavati važnost narodnih skupština. Mouritsen je čak otišao toliko daleko da je konstatirao kako rimski *populus*, kao političko tijelo neovisno o svojim vođama, nije ni postojao. Sve skupštine, naime, dijelile su iste formalne strukture i procese, posebice one koji su regulirali odnos između njih i predsjedavajućega magistrata – konzula ili pretora u centurijatskoj i tributskoj skupštini te tribuna u slučaju plebejske skupštine.¹⁵ Narodna bi se skupština sastajala samo onda kada bi ju

⁸ Andrew Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, New York, 2002., str. 176.

⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 3.

¹⁰ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 15.

¹¹ Tom Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, Routledge, New York 2015., str. 23.

¹² Zakonom *lex Hortensia* i službeno je okončana serija političkih sukoba između patricija i plebejaca vođena u ranom razdoblju Rimske Republike. Spomenutim zakonom plebejci su u političkim pravima izjednačeni s povlaštenom grupom patricija.

¹³ Howard Hayes Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, Routledge, New York, 2010., str. 7.

¹⁴ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 23.

¹⁵ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 17.-18.

sazvao državni službenik,¹⁶ a s obzirom na to kako nije postojala mogućnost rasprave o nekom pitanju, uloga naroda bila je uvelike ograničena na mehaničko glasanje.¹⁷ Čak su i što se tiče toga postojala određena ograničenja. S obzirom na to da je u Rimu sva politička participacija, prema definiciji, bila direktna, narod je samo svojim osobnim pojavljivanjem i glasanjem mogao biti politički aktivan. Participacija naroda, osim toga, bila je strukturirana na način koji je minimalizirao ulogu pojedinačnoga građanina.¹⁸ Proces glasanja u Rimu nije bio organiziran prema principu „jedan građanin jedan glas“, nego se temeljio na principu grupnoga glasanja. I iako je svaki rimski građanin imao pravo u okviru svoje jedinice dati glas, glas većine u toj jedinici postajao bi glasom te glasačke jedinice.¹⁹ Za donošenje odluke čak nije bilo ni potrebno da glasaju svi građani, nego je glasovanje prestajalo kada bi većina jedinica prevagnula.²⁰ Veza između građanstva i prava na političku participaciju bila je uređena ustanovom cenzusa. Cenzus je klasificirao građane na temelju njihova bogatstva, dobi i geografske lokacije, što je zauzvrat utvrdilo jedinice u kojima je svaki građanin glasovao.²¹ Stevenson je na zanimljiv način konstatirao da, iako su svi građani imali pravo glasa, glasovi bogatih imali su veću težinu nego glasovi siromašnih slojeva. Različite narodne skupštine bile su temeljene na drugačijim jedincima, ali je generalni princip uvijek bio isti.²²

U ranoj Republici, nadalje, rimski su magistrati imali običaj svaki prijedlog zakona, prije nego što bi ga stavili pred narodnu skupštinu, prvo predstaviti u Senatu. Iako nije postojala nikakva zakonska obveza koja bi ih prisilila na to, to je kasnije postalo regularnom praksom. Drugim riječima, oni prijedlozi zakona koji bi odgovarali senatorima, mogli bi ići na glasanje pred narodnu skupštinu.²³ Antički izvori također inzistiraju kako je svaka odluka narodne skupštine morala biti službeno odobrena od Senata tzv. autoritetom očeva, *auctoritas patrum*, iako praktične implikacije te institucije nisu u potpunosti jasne.²⁴

¹⁶ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 15.

¹⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 3.

¹⁸ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 26.

¹⁹ Postoje čak i slučajevi kad su rimski službenici, ukoliko glasanje ne bi počela na njima odgovarajući način, tražili da se ono ponovi. Godine 215. pr. Kr. konzul Kvint Fabije Maksim zaustavio je glasanje i odbacio rezultate prve centurije. Nakon toga, javno ju je zamolio da ona preispita svoju odluku, što je u konačnici i učinjeno. Glasovi prve centurije, naime, često su znali postavljati obrazac po kojemu bi i ostale centurije glasovale.

²⁰ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 50.

²¹ Isto, str. 2.

²² T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 24.

²³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 4.

²⁴ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 20.

Što se tiče prethodno spomenutih rasprava, one su se, barem u teoriji, održavale u neformalnim skupštinama, *contiones*. Čak i ovakvi sastanci nisu pružali priliku za dublju političku raspravu jer je njihovo djelovanje, opet, bilo strogo kontrolirano i regulirano. Predsjedavajući je bio taj koji je, zahvaljujući *ius contionandi*,²⁵ odabirao vrijeme, mjesto, temu sastanka te govornike. *Contiones* je na taj način, zapravo, bio oblik obraćanja rimskom narodu, a ne vrsta političke debate.²⁶ Iz toga slijedi kako rimski narod nije imao nikakav pravno dozvoljen način na koji je mogao izražavati svoje političke stavove bez nekog oblika vodstva. Drugim riječima, svaki je zakon u Republici morao biti odobren od naroda, ali nije svaka volja naroda postajala zakonom.²⁷

Još je dva čimbenika važno spomenuti kada se raspravlja o tome zašto je suverenitet rimskoga puka imao malo političkoga potencijala. Prvo, narodne skupštine nisu bile stvarni predstavnici čitavoga rimskog naroda,²⁸ a drugo, ni skupštine ni tribuni najveći dio vremena nisu promovirali narodne interese, nego su zadovoljavali aristokratske ambicije. Prema nekim iznimno optimističnim pretpostavkama, nakon širenja rimskoga građanskog prava, otprilike bi samo ¼ registriranoga građanskog tijela glasovala tijekom političkih izbora. Vrlo je vjerojatno kako je ta brojka bila znatno manja.²⁹

1.1.1. Pučki tribuni

Rimsko je društvo, vrlo grubo rečeno, bilo podijeljeno na plebejce i patricije, gdje su potonji držali monopol nad upravom. Patriciji su potjecali od „otaca“, *patres*, koji su služili u ranome rimskom Senatu, savjetodavnome tijelu starih ljudi, *senes*. Nakon protjerivanja etruščanskih kraljeva ovi su ljudi postali vladajuća klasa Rima. Plebejske obitelji originalno su tvorile ostatak rimskoga društva, rimsku masu ili rimski puk.³⁰ No, kako navodi Steel, do 2. st. pr. Kr. takva naslijeđena podjela rimskoga društva na patricije i plebejce prestala je biti odlučujuća snaga koja je pokretala rimsku politiku.³¹ Sukobi rimskih staleža, naime, osim što su bogatim plebejcima omogućili sudjelovanje u političkome životu, imali su za posljedicu još dva

²⁵ Henrik Mouristen, *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004., str. 38.

²⁶ Fergus Millar, „The Roman Republic and the Augustan Revolution“, u: *Rome, the Greek World, and the East*, (ur.) Hannah, Cotton, Guy Rogers, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2002. str. 114.

²⁷ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 17., 22.

²⁸ Isto, str. 57.

²⁹ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 178.-179.

³⁰ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2004., str. 247.

³¹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 2.

zanimljiva ustupka. Prvi je bio *provocatio ad populum* – pravo rimskoga građana da apelira svojim vršnjacima protiv nezakonitoga postupanja rimskoga magistrata, a drugi je bio pravo plebejaca da biraju svoje predstavnike – pučke tribune.³²

Značaj same patricijsko-plebejske nagodbe povjesničari procjenjuju na različite načine. Dok Shotter, primjerice, ulazak bogatih plebejaca u Senat promatra samo kao kvantitativno proširenje kruga rimske aristokracije,³³ Mouritsen donosi potpuno drugačije tumačenje. On drži kako je nagodbom vladajuća elita izgubila svoju nasljednu dimenziju, kada su stare obitelji bile prisiljene natjecati se s plebejskim pridošlicama. Zahvaljujući tomu, rimskom političkom scenom počelo je dominirati plemstvo, *nobilitas*, koje su činili patriciji i perspektivni, najčešće bogati, plebejci. Stvaranje takvoga plemstva bilo je više nego samo kvantitativno proširenje elite – označilo je formiranje drugačijega tipa vladajuće klase sa specifičnom ideologijom i identitetom te drugačijim tipom odnosa s rimskim narodom.³⁴ Sličan pogled dijeli i Lintott te navodi kako je prvotna patricijska aristokracija zamijenjena onom u kojoj su patriciji bili manjina. I dok su određene plemenite obitelji nastavile formirati trajnu jezgru rimskoga Senata, one su sada bile okružene i mobilnijim članovima, čija se sreća mijenjala.³⁵ Kada promišlja o sukobima redova, Steel također drži da su do 2. st. pr. Kr. članovi nekolicine preostalih patricijskih obitelji uspostavili neproporcionalan utjecaj u rimskoj politici.³⁶ Ipak, usprkos određenim neslaganjima, većina se povjesničara slaže da je bogatstvo postalo *sine qua non* za članstvo u toj novoj vladajućoj klasi.

Što se tiče samih pučkih tribuna, još se jednom treba vratiti grčkomu povjesničaru Polibiju. Za njega su pučki tribuni uz rimski narod bili demokratski element u Rimskoj Republici.³⁷ Tribuna je u počecima bilo dvoje, ali je njihov broj vrlo brzo skočio na deset. Osim što su predsjedavali plebejskom skupštinom, tribuni su imali zadatak čuvati rimske plebejce od samovolje patricija.³⁸ Osim jedinstvene moći da snagom svoga veta ospore sve mjere koje bi bile u suprotnosti s interesima naroda, vrlo su brzo stekli i ovlasti predlaganja zakona. U dodatku, sama osoba pučkoga tribuna bila je nepovrediva, *sacrosanctitas*. Pod božanskom zaštitom mogli su

³² F. Millar, „The Roman Republic and the Augustan Revolution“, str. 42.

³³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 3.

³⁴ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 95.

³⁵ Andrew Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2010., str. 41.

³⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 2.

³⁷ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 34.

³⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 6.

*intervenirati u svakom postupku, čak se protiviti novačenju, a nitko na njih nije smio dići ruku ili ih prekinuti dok bi govorili; čak je i njihova odjeća bila sveta.*³⁹

Zbog takvoga prestiža i širokih ovlasti kojima su raspolagali, ne treba čuditi kako su upravo oni u kasnijim godinama postali iznimno snažno političko oruđe.⁴⁰ Ponovno se jedna zanimljiva predodžba o pučkim tribunima pronalazi kod Mouristena. On drži kako, u strogo formalnom smislu, pučki tribuni nisu bili branitelji rimskoga puka u ništa većoj mjeri nego što su to bile i ostale magistrature. Oni se povijesno možda i jesu predstavljali kao branitelji naroda, ali nakon patricijsko-plebejske nagodbe taj je polaritet za njega nestao. Pučki tribuni spadali su u grupu bogatih plebejaca, čiji su interesi bili bliži patricijskim interesima nego interesima rimskoga puka. I dok su neki tribuni uistinu predlagali zakone koji su predstavljali interese onih najsiromašnijih, puno veći broj njih nije – dapače, čak su im se i protivili.⁴¹

1.2. Senat i aristokracija

Iako je Rimaska Republika formalno pripadala narodu, to ne znači da su skupštine bile zamišljene kao sredstvo preko kojega je narod mogao direktno utjecati na rimsku politiku. Kao što je već rečeno, njihova je uloga bila iznimno pasivna i uvelike ograničena. I dok je *res publica* možda i pripadala narodu, vodili su ju oni kojima je narod povjerio brigu nad njom.⁴²

Ulogu samoga Senata vrlo je teško artikulirati. Rimski Senat nije bio zakonodavno tijelo Republike, niti je imao izvršne ovlasti. On je prije svega bio savjetodavno tijelo, koje je moglo postavljati generalna pravila ponašanja kojih su se magistrati morali pridržavati ako su željeli imati autoritet.⁴³ Razlog tomu bio je vrlo praktične prirode. Autoritet rimskoga senatora ili magistrata unutar *pomeriuma*⁴⁴ nije dolazio kao posljedica *imperiuma*,⁴⁵ nego kao posljedica moralnoga utjecaja, *auctoritas*, te položaja koji je osoba imala u čitavome rimskom društvu, *dignitas*. Potonji, kao što će se vidjeti, uvelike će oblikovati karijeru Gaja Julija Cezara.⁴⁶

³⁹ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 253.

⁴⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 6.

⁴¹ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 34., 53.

⁴² Isto, str. 54.

⁴³ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 173.

⁴⁴ Sveta granica grada Rima. Generalima i promagistratima koji su pojedovali *imperium* bilo je zabranjeno prijeći *pomerium*, kako ne bi ugrozili sigurnost Republike.

⁴⁵ U antičkome Rimu, u najširemu smislu, pravo na donošenje odluka, ovlast zapovijedanja. U pravno-političkome smislu, pravo zapovijedanja vojskom, sazivanja skupština i Senata na zasjedanje, izdavanja edikta, izricanja kaznenih mjera. Imperij je najviša vojna i civilna vlast koja je izvorno pripadala kraljevima, a za Republike najvišim magistratima.

⁴⁶ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 22.

Ipak, do 2. st. pr. Kr. Senat je uspostavio izvršnu vlast nad financijskim pitanjima te uspješno monopolizirao vanjsku politiku. Strateške odluke o ratnim operacijama, odabir vojnih zapovjednika, primanje stranih veleposlanika te ratifikacija ugovora i saveza omogućila je Senatu kontrolu nad čitavom rimskom politikom. Ovakvu povlaštenu poziciju rimski Senat nije dugovao nikakvom „ustavnom aktu“. Da bi se shvatilo kako se ta moć koncentrirala u senatorske ruke, potrebno je rimski Senat promotriti u nešto širem kontekstu. Naime, kako navodi Lintott, važnost aristokratskoga elementa u Republici i politička važnost Senata kao institucije, iako uvelike povezani, nemaju u potpunosti isti opseg. Sa strogo ustrojstvenoga stajališta, politički se značaj rimskoga Senata očitavao u administrativnim ovlastima što se tiče financija i vanjske politike te sposobnosti senatora da utječu na rimske magistrate.⁴⁷ Senat je tu poziciju u velikoj mjeri stekao zahvaljujući tradiciji. S druge strane, utjecaj koji je aristokratski element imao za rimsko društvo postaje očit jedino ako se Rim shvati kao „politička kultura“.⁴⁸

U Rimskoj Republici postojala je fundamentalna povezanost između političkoga i socijalnoga života. Socijalna i politička hijerarhija, dakle, bile su u tolikoj mjeri integrirane jedna u drugu da su bile nerazdvojne.⁴⁹ Rimski senat, smatralo se, okupljao je najbolju političku, vojnu, pravnu i religijsku elitu u Republici.⁵⁰ Senatori su, osim toga što su bili najbogatiji ljudi u rimskome društvu, bili predvodnici rimskoga kulturnog života, porotnici svojim sugrađanima, zapovjednici rimskih vojski te predstavnici naroda samim bogovima.⁵¹ Potonje je imalo golem značaj jer moderno poimanje politike i religije, kao dviju odvojenih sfera života, u Rimu nije postojalo. Pripadnost staroj patricijskoj obitelji bila je nužan preduvjet za izbor u jedan od rimskih svećeničkih kolegija. Njihove religijske ovlasti omogućavale su im da se upliću i u politička pitanja – jednostavnom izjavom *alio die*, na drugi dan, rad narodne skupštine bio bi zaustavljen. Postojanje takve nasljedne elite, koja je djelovala kao posrednik između ljudi i bogova, oblikovalo je rimski javni život i političke institucije. Sve je to nagnalo Lintotta da zaključi kako je aristokratski „etnos“ činio samu prirodu rimskoga društva, u kojemu su rimske mase bile kontrolirane zahvaljujući bogatstvu, slavi te religioznim i socijalnim privilegijama aristokrata.⁵²

⁴⁷ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 173.-174.

⁴⁸ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 5.

⁴⁹ Richard Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, Oxford University Press, New York, 2005. str. 5.

⁵⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 4.

⁵¹ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 5.

⁵² H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 21.-23.

Uz sve to, držani su i podijeljenima među sobom zahvaljujući osobnim odanostima pojedinomu aristokratu.⁵³

1.3. Rimski magistrati

Treći politički element u Rimskoj Republici bili su godišnje birani magistrati. Magistrature su do sredine 2. st. pr. Kr. evoluirale u standardni slijed, *cursus honorum*. Ovaj „put časti“ započinjao je položajem kvestora, primarno zaduženoga za financijska pitanja, nastavljao se na položaj kurulskog edila⁵⁴ te završavao pretorskim i konzularnim položajem.⁵⁵

Senat bi, može se reći, bez izvršne moći koja je počivala u rukama magistrata, bio vrlo impresivno, ali nemoćno tijelo. Ipak, dok ta slika odražava važnost koju su magistrati imali za Senat, bilo bi pogrešno rimski Senat držati ovisnim o njima.⁵⁶ Sposobnost Senata da utječe na magistrature također je bila velika, a dodano osnažena činjenicom da su magistrature birane na rok od godinu dana. Nakon isteka mandata, svaki je politički dužnosnik morao odgovarati za svoje postupke.⁵⁷ Utjecaj koji je rimski Senat stekao proizišao je iz potrebe da se kontroliraju i koordiniraju sve one moći i ovlasti koje su predane rimskim magistratima. Senat je bio prirodni forum gdje su se razmatrale sve važne političke odluke i gdje se posredovalo između suprotstavljenih interesa rimske aristokracije. Njegova politička težina ispunjavala je i konstitucionalnu i socijalnu potrebu.⁵⁸

Nakon sklapanja patricijsko-plebejske nagodbe, podrijetlo, iako i dalje važno, više nije bilo onaj odlučujući faktor. Karijere su se sada počele graditi uspješnim vojnim kampanjama ili drugim popularnim dostignućima.⁵⁹ Javna je karijera ovisila o uspjehu na izborima, a s obzirom na to da su oni bili izrazito kompetitivni, mogućnost je neuspjeha uvijek bila prisutna. Ipak, postojala je zadivljujuća razina kontinuiteta u obnašanju službi.⁶⁰ Zanimljivo je spomenuti kako su, u razdoblju od 100 godina prije tribunata Tiberija Grahka, čak 159 od 200 konzularnih mandata

⁵³ Neville Morley, „Social Structure and Demography“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 314.

⁵⁴ Položaj kurulskog edila službeno nije bio uključen u *cursus*, ali su ga svi koji su htjeli biti priznati u narodnim skupštinama morali proći. Edilat, iako prestižna politička funkcija, sa sobom je vukla i obvezu organiziranja igara, koja je, dakako, iziskivala od pojedinca velike svote novca.

⁵⁵ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 42.

⁵⁶ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 174.

⁵⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 4.

⁵⁸ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 174.

⁵⁹ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 41.

⁶⁰ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 4.

obnašali predstavnici samo 29 obitelji.⁶¹ Iz toga proizlazi da, iako članstvo u Senatu nije bilo nasljedno, alati s pomoću kojih se dolazilo do toga položaja u velikoj su mjeri bili nasljedni. Kao rezultat toga, pouzdano se može govoriti o senatorskoj klasi, čija je politička dominacija bila osiguravana s generacije na generaciju kroz različite ekonomske i ideološke faktore.⁶² Prvenstvo u Senatu imalo je svega dvadesetak obitelji, a upravo su one osiguravale ljude koji su zapovijedali rimskim vojskama te upravljali rimskim provincijama.⁶³ Sastav vladajuće klase u Rimu bio je kontroliran kroz kontrolu samih kandidata. Minimalne imovinske kvalifikacije, stvorene upravo iz tog razloga, značile su da je glasačko tijelo moglo birati samo između onih kandidata koji su imali izuzetno snažan ekonomski i socijalni profil. U dodatku, obiteljska povezanost s pretkom koji je obnašao konzularni položaj bila je pozitivan faktor u stjecanju političkih glasova.⁶⁴

Može se zaključiti kako je rimski politički sustav bio ugrađen u puno šire socioekonomske i ideološke strukture, a upravo su one uvelike doprinijele formaciji socijalnoga ugovora između rimskoga naroda i elite. Još se jednom potrebno osvrnuti na Polibija. Prema njemu, takva je disperzija moći između različitih grupa dala Rimljanima „pomiješani ustav“, koji je imao svoje demokratske, oligarhijske i monarhističke elemente.⁶⁵ Ovi elementi, iskazani u obliku rimskoga naroda, senatorske aristokracije i konzula, ujedno su održavali stabilnost čitavoga sustava jer ni jedan element nije mogao prevladati druga dva elementa. U praksi, ipak, sustav se pokazao izrazito ranjivim. Uz to što nije postojala vlada koja bi koordinirala upravljanje poslovima, nije postojao ni jedan dobar način na koji bi se ambicije određenih pojedinaca mogle zadovoljiti. A potonje će imati dugoročne posljedice za Rimsku Republiku.⁶⁶

⁶¹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 5.

⁶² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 6.

⁶³ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 4.

⁶⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 6.

⁶⁵ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 93.

⁶⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 6.

2. Rimaska Republika i kriza kasnoga 2. st. pr. Kr.

Kartaga i Korint, dva velebna grada antičkoga svijeta, uništena su u plamenu 146. g. pr. Kr. Kartagu su zauzele snage Scipiona Emilijana, a Korint je zauzela vojska Lucija Mumija Ahaika.⁶⁷ Upravo je tu godinu većina antičkih povjesničara prepoznala kao točku prekretnicu u povijesti Rimske Republike. Područje pod izravnom rimskom upravom prošireno je na velike dijelove Španjolske, Afrike, Makedonije, Grčke i Azije.⁶⁸ Bio je to poduhvat koji je samoga Polibija zadivio u tolikoj mjeri da je zapisao: *τίς γὰρ οὕτως ὑπάρχει φαῦλος ἢ ῥάθυμος ἀνθρώπων ὃς οὐκ ἂν βούλοιοτο γινῶναι πῶς καὶ τίνι γένοιτο πολιτείας ἐπικρατηθέντα σχεδὸν ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν οἰκουμένην οὐχ ὄλοις πεντήκοντα καὶ τρισὶν ἔτεσιν ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἔπεσε τὴν Ῥωμαίων.*⁶⁹

Nakon pokoravanja čitavoga poznatog svijeta, kako navodi Polibije, Rim je mogao nesmetano uživati u bogatstvu i miru. Ipak, gotovo trinaest godina kasnije, pučki tribun Tiberije Grahko zatučen je palicom i bačen u rijeku Tiber. Događaji spomenuti ovdje jasno pokazuju da, iako je rimska dominacija nad Mediteranom bila neosporna i potpuna, njezina je unutarnja stabilnost, s druge strane, bila poljuljana i oslabljena.⁷⁰ Iako je „ustavno uređenje“ s kojim je Rim izišao nakon Trećega punskog rata u većoj mjeri ostalo identično onomu na samome početku tih sukoba⁷¹ - u njegovoj je srži ostala isprepletana trostruka struktura magistrata, Senata i narodne skupštine⁷² - za Rimsku je Republiku nakon njega počelo razdoblje unutarnjih političkih nemira. Pojačanom zakonodavnom aktivnošću, tribuni su u Rimu počeli izazivati postojeći politički sustav te ukazivati na probleme koji će se znatno pojačavati tijekom nadolazećih desetljeća. Izvanredan je uspjeh rimskih legija 146. g. pr. Kr. za Rim zapravo označio početak razdoblja stagnacije i unutarnjih previranja.⁷³ Rat i imperijalistička politika imali su dubok utjecaj na

⁶⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 9.

⁶⁸ Andrew Lintott, „The Roman empire and its problems in the late second century“, u: *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, (ur.) John Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 17.

⁶⁹ Plb. *Hist.* I. 1. 5. /*Tko može biti toliko jadan da ne želi znati kojim su sredstvima i zbog kojih kvaliteta uprave i zbog kakvog načina života Rimljani uspjeli pokoriti gotovo čitavi poznati svijet – i sve to u periodu od samo 53. godine./*

⁷⁰ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 1.

⁷¹ Arthur Everett Astin, „Roman government and politics, 200—134 B.C.“, u: *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, (ur.) Arthur Everett Astin, Frank William Walbank, Martin William Frederiksen, Robert Maxwell Ogilvie, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 163.

⁷² H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 11.

⁷³ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 9.

društvo rimske Italije i iako se masivni priljev bogatstva, započeo u ranijim razdobljima, nastavio i pred kraj 2. st. pr. Kr., sada su s njime došle i snažne političke te socijalne tenzije.⁷⁴

2.1. Socioekonomske implikacije rimske ekspanzije

Rimska imperijalna politika bila je predmetom opsežnih istraživanja dugi niz godina. Kada se govori o razlozima rimske teritorijalne ekspanzije, različiti autori donose i različita mišljenja. Eckstein, primjerice, drži kako Rimljani u svojoj ekspanzionističkoj politici nisu ni po čemu bili posebni, samo uspješniji.⁷⁵ Harris, s druge strane, razloge teritorijalnoga proširenja pronalazi u intenzivnoj hijerarhiji društvenoga sustava, koji je prisiljavao generacije rimskih plemića da se natječu za vojna zapovjedništva i vojne počasti.⁷⁶ U detaljniju se analizu uzroka rimskoga teritorijalnog širenja neće ulaziti, ali se zato rimska teritorijalna ekspanzija mora sagledati iz svoje socioekonomske perspektive. Brojni su autori, počevši još s Machiavellijem i Montesquieuom, kao glavni uzrok preobrazbe Rimske Republike uzimali upravo njezinu teritorijalnu ekspanziju.⁷⁷ Uistinu, do kraja 2. st. pr. Kr. Rim se našao suočen s krizom koja je izbila kao posljedica njegove dominacije nad Mediteranom.

Utjecaj koji su rimska prekomorska osvajanja imala za njihovo društvo i ekonomiju, fenomen je koji nije jednostavno objasniti. S jedne strane, sasvim je jasno kako je teritorijalno proširenje Rimske Republike, bez obzira na uzroke pojedinoga rata, dovelo do golemoga priljeva robova, plijena i bogatstva u Italiju.⁷⁸ Plijen od prekomorskih kampanja, posebice s Istoka, ponekad je uistinu dosezao zapanjujuće proporcije. Lucije Emilije Paul, osvajač Makedonije te otac Scipiona Emilijana, proslavio je veleban trijumf u kojemu je pokazao ratni plijen, koji je prema Polibiju ulijevao strahopoštovanje.⁷⁹ Cenzori Katon i Valerije, nadalje, 184. g. pr. Kr. poduzeli su toliko opsežne projekte obnove u Rimu, da je njihova procijenjena vrijednost bila veća od 6.000.000 denara. Potrošnja države, na ovakvim razinama, teško da je mogla proći bez

⁷⁴ Colin Adams, „War and society“, u: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Rome from the late Republic to the late Empire*, (ur.) Philip Sabin, Hans Van Wees, Michael Whitby, Cambridge University Press, Cambridge, 2008., str. 198.

⁷⁵ Arthur Eckstein, „Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 585.

⁷⁶ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 18.

⁷⁷ Robert Morstein-Marx i Nathan Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 630.

⁷⁸ C. Adams, „War and society“, str. 200.

⁷⁹ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 25.

posljedica.⁸⁰ U tome je razdoblju snažno porasla potreba za radnicima, građevnim materijalima te različitim alatima i resursima. Bili su to prvi nagovještaji procesa urbanizacije, koji će znatno promijeniti vedutu Rima, ali i urbanu geografiju čitavoga Apeninskog poluotoka.⁸¹ Ne treba, stoga, iznenaditi da se, usprkos velikim ljudskim gubicima koje je Republika pretrpjela u Drugome punskom ratu, populacija Rima, ali i ostalih urbanih centara, masovno povećavala. Golemo bogatstvo, koje se primarno koncentriralo u svega nekoliko ruku, pronalazilo je svoj put i do onih najsiromašnijih, na način da je stvaralo nove poslovne mogućnosti. Ipak, potrošnja na dobra, usluge te velike građevinske projekte, iako je privremeno uspjela prikriti veliki socijalni i ekonomski disparitet, nije mogla biti dugoga vijeka. Ona je samo zamaskirala razvijajuće procese na italskome selu te značajno koncentriranje siromašnih građana u urbano okruženje Rima.⁸²

2.1.1. Preobrazba rimskoga društva i agrarne ekonomije

O implikacijama rimske teritorijalne ekspanzije za italsko društvo i agrarnu ekonomiju, kako se čini, među povjesničarima ni dandanas ne vlada konsenzus. S jedne strane, novoosvojene zemlje istočnoga Mediterana i nove zapadne provincije osigurale su Rimu brojna materijalna dobra. Ratni plijen, odštete, administrativni profiti, porezi te profiti od trgovine obogatili su kako rimsku državu tako i živote pojedinaca.⁸³ Međutim, ovakvo ekonomsko napredovanje rimske elite i obrazac urbanizacije išli su u korak s velikom razinom nestabilnosti koja se pojavila u ruralnim područjima. O tome svjedoče brojni zidovi, vrata i fortifikacije, čija se gradnja datira upravo u ovo vrijeme.⁸⁴ Argument da su socijalne napetosti, koje će u konačnici dovesti i do preobrazbe Rimske Republike, nastale kao posljedica rimskih osvajanja, najbolje je izložio Brunt.⁸⁵ Njegovu viđenju vrlo sklon Gabba, preobrazbu italskoga društva i agrarne ekonomije promatra kao konačnu posljedicu procesa, čije korijene pronalazi još u 3. st. pr. Kr.⁸⁶ Na koji je način, dakle, došlo do te preobrazbe?

⁸⁰ A. E. Astin, „Roman government and politics, 200—134. B.C.“, str. 187.

⁸¹ C. Adams, „War and society“, str. 200.

⁸² A. E. Astin, „Roman government and politics, 200—134. B.C.“, str. 187.-188.

⁸³ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 11.

⁸⁴ John Patterson, „Rome and Italy“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 615.

⁸⁵ Peter Astbury Brunt, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford University Press, New York, 1988., str. 252., 255., 264.

⁸⁶ Emilio Gabba, „Rome and Italy in the second century B.C.“, u: *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, (ur.) Arthur Everett Astin, Frank William Walbank, Martin William Frederiksen, Robert Maxwell Ogilvie, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 232.

Opće je poznato kako je Rim postao „ljubavnica Mediterana“ zahvaljujući seriji uspješnih vojnih kampanja.⁸⁷ Do 264. g. pr. Kr. efektivno je zagospodario Italijom, a do 146. g. pr. Kr., kako je argumentirano, i ostatkom mediteranskoga bazena.⁸⁸ Najzaslužnije za ovakav uspjeh bile su, dakako, rimske legije. Sve do doba cara Augusta, ipak, u Rimu nije postojao koncept stajaće profesionalne vojske. Rimske su legije novačene kada su bile potrebne, a nakon završetka vojnih kampanja bile su raspuštane. Bazu rimskih republikanskih legija, barem do Gaja Marija, ponajviše su činili stanovnici ruralnih područja – farmeri i seljaci. Osim što je bavljenje zemljoradnjom bilo najraširenije zanimanje, vladao je i uvelike opravdan stav, kako navodi Katon, da nema snažnijega i odvažnijega vojnika od rimskoga farmera.⁸⁹ Svi rimski regruti onoga doba morali su zadovoljiti minimalne imovinske kvalifikacije, što je u praktičnome smislu značilo, s obzirom na to da je vojska bila pretežito seljačka, da su morali posjedovati određenu količinu zemlje.⁹⁰ Imovinski cenzus smatran je prednošću jer se vjerovalo kako se samo ljudi koji imaju nešto što bi mogli izgubiti, u slučaju poraza, mogu boriti dovoljno snažno i odvažno.⁹¹

Sve dok su vojne kampanje bile ograničene na Apeninski poluotok, vojnički život nije remetio civilni život vojnika te su legionari relativno lako kombinirali vojnički i farmerski život.⁹² Ali, počevši s 200. g. pr. Kr., većina vojnih kampanja odigrala se izvan Apeninskoga poluotoka – na teritorijima Grčke, Male Azije, Afrike i Španjolske, zbog čega je više od 100.000 Rimljana i njihovih saveznika napustilo svoje domove, a s njima i svoja imanja.⁹³ Odlazak na produljene vojne kampanje značio je kako vojnici nisu mogli ni obrađivati svoju zemlju ni odgajati djecu.⁹⁴ Stalna novačenja i produljeni rokovi vojne službe počeli su erodirati mala italska imanja, a sam plijen osiguran tim kampanjama odlazio je ponajviše u ruke rimske aristokracije.⁹⁵

Dodatan pritisak na italsku poljoprivredu stavila je tzv. Hanibalova ostavština. S obzirom na to da je većina ratova s Hanibalom vođena u Italiji, veliki dijelovi obrađivane zemlje bili su uništeni, a posljedično i napušteni. Razlog tomu bio je što italski farmeri nisu imali dovoljno

⁸⁷ C. Adams, „War and society“, str. 203.

⁸⁸ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 1.

⁸⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 10.

⁹⁰ C. Adams, „War and society“, str. 203.

⁹¹ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 28.

⁹² A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 43.

⁹³ Luuk de Ligt, „The Economy: Agrarian Change During the Second Century“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 593.

⁹⁴ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 43.

⁹⁵ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.

sredstava da bi obnovili svoje farme.⁹⁶ Lintott je argumentirao kako se vojne potrebe ne bi pokazale tolikim teretom samo da je ekonomska baza italskoga seljaštva bila sigurnija. Prema njemu, italski seljaci, s obzirom na to da nisu posjedovali dovoljno vlastite zemlje da bi mogli uzdržavati sebe i svoje obitelji, često su bili prisiljeni uzimati u najam državnu zemlju, *ager publicus*. Rimske bi vlasti, naime, nakon pobjedničkoga rata konfiscirale otprilike trećinu neprijateljskoga teritorija.⁹⁷ Prema Apijan: *Ῥωμαῖοι τὴν Ἰταλίαν πολέμῳ κατὰ μέρη χειρούμενοι γῆς μέρος ἐλάμβανον καὶ πόλεις ἐνώκιζον ἢ ἐς τὰς πρότερον οὔσας κληρούχους ἀπὸ σφῶν κατέλεγον. καὶ τάδε μὲν ἀντὶ φρουρίων ἐπενόουν, τῆς δὲ γῆς τῆς δορικτήτου σφίσιν ἐκάστοτε γιγνομένης τὴν μὲν ἐξειργασμένην αὐτίκα τοῖς οἰκίζομένοις ἐπιδηήρουν ἢ ἐπίπρασκον ἢ ἐξεμίσθουν, τὴν δ' ἄργον ἐκ τοῦ πολέμου τότε οὔσαν, ἢ δὴ καὶ μάλιστα ἐπλήθυνεν, οὐκ ἄγοντές πω σχολὴν διαλαχεῖν ἐπεκέρυττον ἐν τοσῶδε τοῖς ἐθέλουσιν ἐκπονεῖν ἐπὶ τέλει τῶν ἐτησίων καρπῶν, δεκάτη μὲν τῶν σπειρομένων, πέμπτη δὲ τῶν φυτευομένων. ὄριστο δὲ καὶ τοῖς προβατεύουσι τέλη μειζόνων τε καὶ ἐλαπτόνων ζώων. καὶ τάδε ἔπραττον ἐς πολυανδρίαν τοῦ Ἰταλικοῦ γένους, φερεπονωτάτου σφίσιν ὀφθέντος, ἵνα συμμάχους οἰκείους ἔχοιεν.*⁹⁸

Iako je takav sustav trebao funkcionirati, u stvarnosti se dogodilo da su bogati pod svoj najam stavili najveći dio te državne zemlje i pretvorili ju u ogromna imanja, *latifundium*.⁹⁹ Premda su postojali zakoni koji su ograničavali količinu državne zemlje, koja se na taj način mogla steći, bogati su imali tendenciju zanemarivati taj zakon te su unajmljenu, državnu, zemlju efektivno počeli tretirati svojim privatnim vlasništvom.¹⁰⁰ Kako bi dodatno proširili svoje posjede, veliki zemljoposjednici mahom su kupovali zemljišta koja su upropašteni seljaci bili prisiljeni prodavati, a česti su bili i slučajevi kada su se koristili i nasiljem ako seljak ne bi želio prodati.¹⁰¹ Kako navodi Apijan, bogati su na taj način počeli obrađivati ne više njive, nego prostrane ravnice.¹⁰²

⁹⁶ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 12.

⁹⁷ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 43.

⁹⁸ App. *Bellum civile*, I. 7. /Podčinjavajući redom narode Italije u ratu Rimljani su uzimali jedan dio osvojene zemlje i osnivali gradove, ili su nove naseljenike slali u već osnovane gradove. Tim kolonijama oni su služili kao posade. Od sve zemlje osvojene u ratu uvijek su jedan dio koji je bio obrađen odmah dijelili ili prodavali., ili iznajmljivali novim naseljenicima. Za onu zemlju koja je tada bila neobrađena zbog rata i koje je bilo najviše, nemajući vremena da je dijele kockom, objavljivali su da je obrađuje tko god hoće, samo da daje dio od usjeva, a peti od zasađenog povrća. I onima koji uzgajaju stada određeno da je da daju prinos od krupne i sitne stoke. To su učinili kako bi povećali broj stanovnika kod italskih plemena, vidjevši da je ono najizdržljivije u naporima, a i da bi imali domaće saveznike./

⁹⁹ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 24.

¹⁰⁰ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 43.

¹⁰¹ C. Adams, „War and society“, str. 203.

¹⁰² App. *Bellum civile*, I. 7.

Temeljni razlog zbog kojega je došlo do takvoga proširenja latifundija bilo je bogatstvo koje se ratnim plijenom i trgovinom slijevalo u Italiju. Zemlja, koja se smatrala izvorom prestiža, ujedno je bila i najsigurnija investicija. Gotovo je sigurno da su se robovi, iako u znatno manjoj mjeri, na velikim imanjima koristili stoljećima. Ipak, tek ih je povećanje njihova broja učinilo iznimno jeftinom i preferiranom radnom snagom.¹⁰³ Apijan navodi još jedan razlog zašto su se bogataši okrenuli robovskoj radnoj snazi. Naime, u razdoblju povećanih vojnih angažmana, uvijek je postojala mogućnost da slobodni, najamni, radnici budu pozvani u vojsku, a robovi, s druge strane, bili su oslobođeni vojne službe i uvijek dostupni.¹⁰⁴ O nekim brojčanim pokazateljima teško je govoriti, ali veliki robovski ustanci između 138. i 132. g. pr. Kr. te ponovno između 104. i 101. g. pr. Kr. zasigurno ilustriraju opsege toga fenomena.¹⁰⁵ Kao ilustracija mogu poslužiti i događaji iz 163. g. pr. Kr. Nakon što je konzul Sempronije Grahko drugi puta osvojio Sardiniju i Korziku, u Rimu je došlo do preplavlivanja tržišta robova vojnim zarobljenicima. Iz ovoga vremena potječe fraza *Sardi venales*, kojom su se označavali robovi bez ikakve cijene.¹⁰⁶ Krajnji rezultat toga procesa bila je potpuna preobrazba rimske agrarne ekonomije i stvaranje velikoga broja siromašnih seljaka bezemljaša.¹⁰⁷ Velik broj takvih ljudi zaputio se prema glavnome gradu, ali i ostalim urbanim središtima, što je za posljedicu imalo stvaranje gradske sirotinje ili proletarijata. Naime, istodobno je priljev bogatstva iz provincija urbana središta počeo činiti sve privlačnijima.¹⁰⁸ Paralelno s tim, broj je slobodnih stanovnika na Apeninskome poluotoku konstantno opadao, jer je opća atmosfera neimaštine priječila ljude da stupaju u brak i rađaju djecu.¹⁰⁹

S tim na umu, zanimljivo je spomenuti Schneiderovu teoriju o kraju Rimske Republike. Prema njemu, glavni razlozi propasti republikanskoga sustava bili su upravo pogrešna ekonomska politika rimskoga Senata i njegova krajnja nesposobnost da zadovolji, kako navodi, „socijalne interese socijalno odbačenih građana“. Sukob između vojske i Senata, koji je u konačnici rezultirao preobrazbom Rimske Republike, u stvarnosti je, prema njemu, predstavljao sukob između seljaka proletera i vlasnika latifundija.¹¹⁰ I Schneider i Brunt prihvaćaju da je događaj

¹⁰³ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 44.

¹⁰⁴ App. *Bellum civile*, I. 7.

¹⁰⁵ Robin Lane Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, Naklada ljevak, Zagreb, 2008., str. 284.

¹⁰⁶ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 16.

¹⁰⁷ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.

¹⁰⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 12.

¹⁰⁹ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.

¹¹⁰ Jürgen Deinige, „Explaining the Change from Republic to Principle in Rome“, *Comparative Civilizations Review*, vol. 4, br. 4, Brigham Young University, Utah, 1980., str. 93.

koji je ove seljake bezemljaše učinio snažnim političkim instrumentom bila odluka Gaja Marija da ih primi u rimske legije.¹¹¹ Posljedično, generali nakon Marija pratili su taj obrazac ponašanja, tako da su rimske legije na samome kraju 1. st. pr. Kr. bile u velikoj mjeri sastavljene od seljaka bezemljaša, koji, bitno je napomenuti, nisu dugovali odanost nikomu, osim generalu koji im je osiguravao egzistenciju. Takve legije, bez ikakvih obveza prema Senatu, bile su spremne marširati i na sam Rim, ako je to njihov general tražio od njih.¹¹²

2.1.2. Kritika tradicionalnoga modela i moderne teorije

Model prikazan u prethodnome poglavlju u posljednjim su godinama povjesničari osporili u nekoliko ključnih točaka. Same vojne implikacije agrarne krize detaljnije će biti obrađene kada se bude govorilo o Marijevoj reformi rimske vojske (v. str. 28.), ali je za sada dovoljno napomenuti kako je slika generala koji su zapovijedali tzv. privatnim vojskama u određenoj mjeri pretjerana.

Što se tiče preobrazbe italskih agrarnih struktura, standardno je objašnjenje bilo kako su problemi sa zemljom i agrikulturom doveli do smanjenja broja slobodnih seljaka, koji su činili bazu rimskih legija.¹¹³ Ideja koja je zbog toga dugi niz godina prevladavala u modernim diskusijama bila je ta da je Rim u tome razdoblju iskusio nestašicu vojnih regruta.¹¹⁴ Sam Apijan svoje Građanske ratove započinje opisom problema s kojima se rimsko seljaštvo suočilo: *Stoga se silnici sasvim obogatiše i umnoži se broj robova na zemlji. Italici su, naprotiv, bili u nevolji zbog malog broja i nestašice ljudi i bili su iscrpljeni siromaštvom, nametima i vojnom službom.*¹¹⁵ Sve je vjerojatnije, ipak, da su okolnosti na italskome selu interpretirane na potpuno krivi način. Prihvati li se pretpostavka da je Italija u 2. st. pr. Kr. iskusila drastično smanjenje broja stanovnika, postavlja se pitanje zašto bi u tome slučaju dolazilo do problema sa zemljom. Također, zašto bi se Rimski Republika upuštala u tolike sukobe na različitim frontama, ako je u zemlji vladao kroničan nedostatak vojnih regruta.¹¹⁶

Povjesničari danas smatraju kako je stopa propadanja italskoga seljaštva uvelike preuveličana. Neosporno ostaje kako su produžena razdoblja gladi te različite epidemije tijekom sukoba s

¹¹¹ Lawrence Keppie, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, Routledge, London, 2005., str. 42.

¹¹² R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.

¹¹³ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 28.

¹¹⁴ Paul Erdkamp, „Army and Society“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 278.

¹¹⁵ App. *Bellum civile* I. 7.

¹¹⁶ C. Adams, „War and society“, str. 204.

Kartagom, u kombinaciji s velikim brojem žrtava, imali golem, dakako negativan, demografski utjecaj na italsku populaciju.¹¹⁷ Ipak, čini se da su posljedice punskih ratova bile kratkotrajne prirode. Prema svemu sudeći, sukobi s Kartagom nisu nepovratno uništili italsku poljoprivredu te uzrokovali siromaštvo italskih seljaka povezano s odumiranjem italskoga sela.¹¹⁸ U nešto širem kontekstu, prekomorski ratovi 2. st. pr. Kr., općenito, nisu znatnije oslabili rimsku borbenu moć. Moguće je da, suprotno prethodnim stajalištima, zahtjevi za ljudstvom nisu bili u tolikom nesuglasju s tradicionalnim obrascima italskoga poljoprivrednog života.¹¹⁹

Nadalje, novija su istraživanja uvelike promijenila viđenje o tome kakav je učinak formiranje velikih poljoprivrednih imanja imalo na male seljačke posjede. Dok se prije smatralo kako je ovo bio proces koji je zahvatio čitavu Italiju, sada se čini da je on prije svega bio postupan i nejednako zastupljen u svim regijama.¹²⁰ Najnovija arheološka istraživanja nisu uspjela dokazati nestajanje malih italskih farmi, a neke moderne teorijske rasprave dokazuju da su povjesničari uvelike precijenili broj latifundija koji je nastao u ovome vremenu.¹²¹ Usprkos razvoju takvih imanja u Etruriji, Laciju, južnoj Italiji i na Siciliji, vrlo je teško zamisliti da je došlo do potpunoga nestajanja malih seljačkih imanja.¹²² Prihvati li se, stoga, model prema kojemu rimska osvajanja stranih teritorija nisu uništila italsku ruralnu populaciju, postavlja se pitanje koji je onda bio uzrok bezemljaštvu i siromaštvu te stalnim zahtjevima za agrarnom reformom.

Jedan je od potencijalnih odgovora da je broj stanovnika, umjesto da opada, ustvari rastao, pa se demografski pritisak koji je nastao može držati odgovornim za zemljišne probleme.¹²³ Rosenstein, na tragu teorije o porastu populacije, argumentirao je kako je na italskome selu oduvijek postojao višak slobodne radne snage. Novačenja i vojne kampanje, dakle, nisu imali negativan utjecaj na seljačke zajednice jer su obitelji na selima bile izrazito brojne, a često su imale i više članova nego što su mogle othraniti. Ovaj autor nije osporio činjenicu da u kasnome 2. st. pr. Kr. dolazi do opadanja broja malih seljačkih gospodarstva, ali navodi kako su glavni krivci tomu bili porast populacije i dijeljenje obiteljskih gospodarstva između sinova.¹²⁴ Uz to, prestanak procesa kolonizacije i završetak unosnih vojnih kampanja u kasnim godinama 2. st. pr.

¹¹⁷ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 279.

¹¹⁸ C. Adams, „War and society“, str. 205.

¹¹⁹ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.-631.

¹²⁰ L. de Ligt, „The Economy: Agrarian Change During the Second Century“, str. 597.

¹²¹ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.

¹²² E. Gabba, „Rome and Italy in the second century B.C.“, str. 233.

¹²³ N. Morley, „Social Structure and Demography“, str. 321.

¹²⁴ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 28.

Kr. bili su dovoljni da prouzroče siromaštvo na italskome selu.¹²⁵ Jedno od radikalnijih tumačenja kasnorepublikanske povijesti donio je Lo Cascio. Na temelju Augustova cenzusa iz 28. g. pr. Kr. i Polibijeva opisa vojne snage Rima iz 225. g. pr. Kr., došao je do zaključka kako je Italija pred kraj 1. st. pr. Kr. imala otprilike 10 milijuna slobodnih stanovnika, što je čak tri puta više nego što je do sada tradicionalno smatrano.¹²⁶

Iako Lo Casciove brojke većina povjesničara odbacuje kao pretjerane,¹²⁷ teorije o porastu broja stanovnika svakako imaju svoju težinu, usprkos tomu što su inkompatibilne s tradicionalnim shvaćanjem agrarne reforme braće Grahko.¹²⁸ Shvati li se preobrazba italskoga sela u ovim terminima, postaje jasnije zašto bi činjenica da su bogati zemljoposjednici uspjeli zakupiti velike količine državne zemlje izazvala toliko ogorčenje među italskim seljacima.¹²⁹ Prihvati li se teorija o porastu populacije, rimska kasnorepublikanska socijalna, ekonomska, ali i politička povijest morale bi se znatno reinterpretirati.

2.2. Braća Grahko i agrarno pitanje – promjene u ravnoteži

Agrarno pitanje povezano je i s razumijevanjem unutarnje politike u Rimu. Točnije, od presudne je važnosti za interpretiranje političke krize koja je eskalirala s tribunatom Tiberija Grahka.¹³⁰ Kada se Scipion Emilijan 132. g. pr. Kr na čelu svoje pobjedničke vojske vratio iz Španjolske u Italiju, zasigurno je očekivao veličanstveni doček te trijumfalne počasti. Ipak, Rim u koji se vratio bio je preokupiran posljedicama unutarnjopolitičke katastrofe.¹³¹ Krajem prethodne godine, naime, pod vodstvom vrhovnoga svećenika Scipiona Nazike, senatorska je aristokracija usmrtila pučkoga tribuna Tiberija Grahka.¹³² Napad na pučkoga tribuna označio je početak razdoblja krize za političku tradiciju u Rimu, ali i za politički ugovor između Senata i ostatka rimskoga naroda. No, kako je do toga došlo?

¹²⁵ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 290.

¹²⁶ L. de Ligt, „The Economy: Agrarian Change During the Second Century“, str. 599.

¹²⁷ Lo Casciove procjene impliciraju da su južna i centralna Italija, uključujući robovsko stanovništvo, brojale minimalno 13 milijuna stanovnika 28. g. pr. Kr., iako je čitavi Apeninski poluotok 1600. godine brojao samo 6,3 milijuna.

¹²⁸ L. de Ligt, „The Economy: Agrarian Change During the Second Century“, str. 599.

¹²⁹ C. Adams, „War and society“, str. 205.

¹³⁰ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 28.

¹³¹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 15.

¹³² Christoph Frederick Konrad, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 169.

Godine 133. pr. Kr. Tiberije Sempronije Grahko izabran je za pučkoga tribuna. Godina njegova tribunata bila je godinom kontroverzne legislativne aktivnosti,¹³³ ali, kao što će se i pokazati, i godinom u kojoj je tribunat ponovno stekao revolucionarnu snagu starih društvenih sukoba.¹³⁴ Upoznat s razvijajućom agrarnom katastrofom na italskome selu, Tiberije je svoj tribunat započeo agrarnim prijedlogom, *lex agraria*, prema kojemu se *ager publicus* u Italiji treba raskrojiti i podijeliti masama bezemljaša.¹³⁵ Ignorirajući ustaljenu i normalnu, iako neformalnu, praksu konzultiranja sa Senatom, Tiberije je svoj agrarni prijedlog stavio direktno pred plebejsku skupštinu.¹³⁶ Prema zakonskome prijedlogu, svaki je veleposjednik, kako navodi Apijan, mogao posjedovati maksimalno 500 jutara državne zemlje, a sav višak koji bi posjedovao raspodijelila bi posebna trijumvirska komisija. Ne može začuditi kako se zakonski prijedlog vrlo brzo pokazao nepopularnim među veleposjednicima. Prema njegovome viđenju: *Stoga su se oni /bogataši/ skupljajući se svuda, tužili i prebacivali siromasima što će im oduzeti stare radove, posađeno drveće i zgrade. Neki su govorili da će sa zemljom izgubiti i novac koji su dali susjedima; drugi su se žalili da su im grobovi predaka na toj zemlji i da im je posjed nasljedstvo od oca.... Općenito, bilo je svakojakih žalbi i negodovanja.*¹³⁷

Na nagovor rimskih senatora, tribun Oktavije pokušao je pravom veta spriječiti izglasavanje agrarnoga zakona. Tiberijeva reakcija bila je novina u rimskome političkom sustavu. Na temelju argumenta kako Oktavijev veto ne predstavlja volju rimskoga naroda, a s obzirom na to da je predstavljanje te volje bila primarna svrha pučkoga tribuna, Tiberije je od naroda zatražio njegovu smjenu.¹³⁸ U svome je nastojanju i uspio, a plebejska je skupština ubrzo izglasala agrarni zakon.¹³⁹ Na ovome se mjestu potrebno zapitati zašto se Tiberije Grahko odlučio zaobići rimski Senat. Tradicionalno objašnjenje nalaže kako senatorski stalež, tzv. zemljoposjednička elita, nikada ne bi pristao na ovaj reformni zahtjev. Ipak, većina senatora zemljoposjednika nije držala velike parcele državne zemlje.¹⁴⁰ Moguće je, s druge strane, da su senatori Tiberijev zakon smatrali napadom na privatno vlasništvo.¹⁴¹ Iako je zemlja koju su zakupili veleposjednici teoretski bila državna, Apijanov navod: *drugi su se žalili da su im grobovi predaka na toj zemlji*

¹³³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 29.

¹³⁴ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 27.

¹³⁵ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 49.

¹³⁶ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 29.

¹³⁷ App. *Bellum civile*, I. 10.

¹³⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 17.

¹³⁹ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁴⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁴¹ N. Morley, „Social Structure and Demography“, str. 311.

*i da im je posjed nasljedstvo od oca,*¹⁴² implicira kako je ona u praktičnome smislu bila tretirana kao privatno dobro. Senatorska je opozicija vrlo lako mogla biti motivirana time jer je prema Ciceronu glavna zadaća pravde u očuvanju društva bila zaštita privatnoga vlasništva.¹⁴³

Kako bi osigurao novac za provedbu svoje reforme, Tiberije je napao još jednu tradicionalnu funkciju Senata. Naime, nakon što je pergamski kralj Atal III. svoje kraljevstvo oporučno ostavio Rimu, Tiberije je pred narodnu skupštinu iznio zakon prema kojemu bi se rimskome Senatu oduzela privilegija odlučivanja o državnim dobrima. Tradicionalno je rimski Senat, rečeno je, imao monopol nad vanjskom politikom, a taj je prijedlog prijetio postaviti autoritet rimskoga naroda iznad autoriteta Senata.¹⁴⁴

Usprkos takvoj „revolucionarnoj“ zakonodavnoj aktivnosti, čini se kako je čin, koji je u konačnici izazvao krizu i doveo do Tiberijeva ubojstva, bio njegov pokušaj da se ponovno kandidira na tribunskim izborima. Sasvim je moguće kako je Tiberije vjerovao da je njegovo ponovno biranje nužno da bi se doneseni zakoni uistinu i proveli,¹⁴⁵ ali, kao što je pokazano, senatori predvođeni Scipionom Nazikom o tome su imali drugačiji stav. Tribunat Tiberija Grahka bio je prvi korak u reinterpretaciji rimskoga političkog ustrojstva.¹⁴⁶ Zaobišavši Senat, Tiberije je naznačio konstitucionalnu vezu između pučkih tribuna i plebejske skupštine, koja je od 3. st. pr. Kr. bila postupno prekrivena praksom predstavljanja zakona rimskim senatorima.¹⁴⁷ I, iako se ondašnjim akterima možda nije činilo, Tiberijeva je smrt bila točka prekretnica u rimskoj povijesti.

Ipak, smrt Tiberija Grahka nije označila i kraj agrarne reforme. Politički problemi koji su u konačnici i inspirirali sam program, naime, nisu netragom nestali.¹⁴⁸ Nakon što je 123. g. pr. Kr. Gaj Grahko, Tiberijev brat, postao tribunom, reformni je pokret dobio novi zalet.¹⁴⁹ Gajeva zakonodavna aktivnost pokazala se mnogo kompleksnijom nego ona njegova brata. Ona nije bila ograničena samo na agrarno pitanje, nego je predstavljala do tada najopsežniju reformu rimskoga zakona.¹⁵⁰

¹⁴² App. I. 10.

¹⁴³ N. Morley, „Social Structure and Demography“, str. 311.

¹⁴⁴ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁴⁵ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 18.

¹⁴⁶ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 183.

¹⁴⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 20.

¹⁴⁸ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 38.

¹⁴⁹ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁵⁰ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 286.

Svojim zakonom o žitu, *lex frumentaria*, Gaj je utvrdio mjesečnu distribuciju žita rimskim građanima prema fiksnim cijenama.¹⁵¹ Na taj je način spriječio bogate da profitiraju na žitnim špekulacijama, a rimskom puku dao je direktan pristup prednostima rimske teritorijalne ekspanzije. Ujedno, spriječio je i političare da političku potporu u narodu stječu povremenom raspodjelom besplatnoga žita.¹⁵² I, iako su brojni optuživali Gaja da on sam na taj način želi potkupiti rimski narod, moguće je, također, da je samo htio osigurati pravedniju raspodjelu resursa.¹⁵³ Bez obzira na razloge žitne reforme, Gajeve shema bila početak rimske prakse davanja besplatnoga žita svim građanima.¹⁵⁴ Što se tiče Gajeve agrarne reforme, čini se da je on više pažnje posvetio osnivanju novih kolonija rimskih građana, nego samoj raspodjeli zemlje pojedincima.¹⁵⁵ Njegov projekt prekomorskih kolonija planirao je osnivanje triju gradova za 123. g. pr. Kr. – Neptunije i Minervije, koje su već bile u gradnji, te Junonije, koja se trebala podići na mjestu nekadašnje Kartage. Podaci govore kako je potonja trebala primiti čak 6000 rimskih kolonista, a moguće je kako su sve tri trebale osigurati zemlju za čak 20.000 rimskih vojnika.¹⁵⁶

Njegova zakonodavna aktivnost pokazala se puno opasnijom za rimsku aristokraciju jer se Gaj, za razliku od svoga brata, osim na rimski narod počeo oslanjati i na novonastajući viteški red.¹⁵⁷ U početku je „vitez“ označavao muškaraca koji je služio u konjici rimske vojske, ali do sredine 2. st. pr. Kr. titula viteza postala je statusnom i odnosila se na neke od najbogatijih članova rimskoga društva.¹⁵⁸ Pojava vitezova, koji su, ostavši izvan Senata, stekli golem socijalni i ekonomski utjecaj, dovela je do velikih promjena u rimskome društvu. S obzirom na to da je zakon *lex Claudia*, iz 218. g. pr. Kr., senatorskoj aristokraciji zabranjivao bavljenje bilo kakvom trgovinskom djelatnošću, brojne komercijalne i trgovinske mogućnosti, stvorene teritorijalnom ekspanzijom, bile su slobodne za iskorištavanje.¹⁵⁹ Bogati su ljudi, dakle, izvan Senata vrlo brzo oformili drugi sloj rimskoga društva. Zakonom *lex iudiciaria* viteškom je redu, koji do tada nije bio politički aktivan, osiguran udio u pravosudnome sustavu.¹⁶⁰ Naime, prije 123. g. pr. Kr. porote na sudovima za iznude, *quaestio de repetundis*, bile su u potpunosti sastavljene od članova senatorskoga staleža. Takve su porote često bile na lošem glasu zbog ponekad uistinu

¹⁵¹ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 33.

¹⁵² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 23.

¹⁵³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 24.

¹⁵⁴ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 38.

¹⁵⁵ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 23.

¹⁵⁶ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 39.

¹⁵⁷ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29

¹⁵⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 24.

¹⁵⁹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 8.

¹⁶⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 11., 13.

skandaloznih odrješenja, pa je predavanje porota u viteške ruke bio način da se spriječi korupcija. Svakako treba spomenuti i zakon kojim je utemeljen sustav ždrijeba prilikom imenovanja namjesnika pojedinih provincija.¹⁶¹ Zahvaljujući Gaju i njegovu *lex provinciis consularibus*, raspodjela provincija počela se odvijati nasumično prije negoli magistrature uopće i bude izabrane.¹⁶² Zbog iznimno popularnih zakona, Gaj je već iduće godine ponovno izabran za pučkoga tribuna. Ipak, godina njegova drugoga tribunata pokazala se nešto problematičnijom, zato što je snažna zakonodavna aktivnost u prvome mandatu stvorila veliku opoziciju u senatorskome staležu.¹⁶³

Gaj se 122. g. pr. Kr. fokusirao na dva projekta: naseljavanje kolonija, ali i na poboljšanje položaja rimskih saveznika. Prva dva mjeseca tribunata proveo je u Africi nadgledajući gradnju i naseljavanje kolonije Junonije.¹⁶⁴ Takav Gajev postupak nije u potpunosti jasan. Kao prvo, pučki tribun prema zakonu nije mogao izbivati iz Rima više od 24 sata, a kao drugo, odlaskom iz grada samo je ojačao poziciju svojih suparnika.¹⁶⁵ Uz pomoć Marka Livija Druza, također pučkoga tribuna 122. g. pr. Kr., senatorski je stalež uspio političku situaciju usmjeriti u svoju korist. Druz se, za razliku od Oktavija, nije služio vetom, nego je protuprijedlozima nastojao smanjiti Gajevu potporu. Vrativši se iz Afrike, Gaj je otkrio kako je njegov autoritet ozbiljno potkopan.¹⁶⁶ Čini se kako je nakon toga Gaj predložio zakon prema kojemu se Latinima trebalo odobriti rimsko građansko pravo, a ostalim italskim saveznicima latinsko.¹⁶⁷ Moguće je kako je upravo zbog toga zakona Gajeva potpora u narodu dodatno opala. Rimljani su se bojali proširiti svoje građansko pravo većim masama ljudi, a njihove je strahove dodatno potpalio Gaj Fanije, jedan od konzula te godine. U jednome od svojih govora iz 122. g. pr. Kr. izrekao je sljedeće: *Ako date građansko pravo Latinima, Kviriti, mislite li da ćete i dalje imati svoje mjesto na javnim okupljanima kao što imate sada, ili sudjelovati u igrama i festivalima. Zasigurno vidite kako će oni /misli se novi građani/ preuzeti sve.*¹⁶⁸

Godina 121. g. pr. Kr. započela je namjerom konzula Lucija Opimija da poništi zakon kojim je izglasano osnivanje kolonije Junonije. Bila je to namjerna provokacija koja je rezultirala

¹⁶¹ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 34.

¹⁶² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 23.

¹⁶³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 25.

¹⁶⁴ C. F. Konrad, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, str. 172.

¹⁶⁵ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 25.

¹⁶⁶ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 25.

¹⁶⁷ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁶⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 8.

sukobima između Gajevih pristaša i njihovih protivnika. Opimije je, potom, iskoristivši političke tenzije i sveopće nasilje na ulicama, uvjerio Senat da donese tzv. konačni dekret, *senatus consultum ultimum*, čime je proglašeno izvanredno stanje.¹⁶⁹ Tim je činom konzulima dopušteno da se posluže svim mogućim sredstvima kako bi obranili Republiku. I, iako sama odredba nije imala nikakvu zakonsku podlogu, uredba Senata uspješno je provedena. Lucije Opimije na rimske je ulice poslao vojsku, kojoj se Gajevi pristaše nisu mogli mjeriti. Poput života njegova brata, i Gajev je život svršen zbog političkih neslaganja.¹⁷⁰

2.2.1. Značaj braće Grahko

Smrt braće Grahko označila je pobjedu senatorske elite, ali ta pobjeda nije došla olako. Početak političkih ubojstava 133. g. pr. Kr. ujedno je bio i početak razdoblja znanoga kao kasna Republika – era je to, kao što će se vidjeti, ispunjena političkim nasiljem i ubojstvima.¹⁷¹

Sama priroda krize vezane uz braću Grahko i dalje je kontroverzna. Čini se kako senatori nisu bili toliko uznemireni agrarnim pitanjem i ostalim reformnim aktivnostima, koliko stavovima braće Grahko o tradicionalnome prvenstvu Senata.¹⁷² U konačnici, zakoni braće Grahko nisu poništeni – porotnici na sudovima za iznude više nisu bili senatori, građanima je ostavljeno pravo na sufinancirano žito, a ekonomski problemi, iako nisu riješeni, u određenoj su mjeri umanjeni.¹⁷³

Ipak, indirektni učinci braće Grahko i njihovih aktivnosti ovdje su mnogo važniji. Njihovo je ubojstvo jasno pokazalo da su senatori spremni poslužiti se i silom, kako bi srušili one koje su smatrali neprijateljima Republike¹⁷⁴ – bio je to, kako navodi Stevenson, presedan u rimskoj politici.¹⁷⁵ Zakonski prijedlozi stavljeni direktno pred rimski narod, bez senatorskoga odobrenja, bili su prvi korak u pretvaranju narodnih skupština u alternativna mjesta administracije.¹⁷⁶ Glavni je paradoks rimskoga političkog sustava ležao u činjenici da je prava moć počela počivati u

¹⁶⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 26.

¹⁷⁰ C. F. Konrad, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, str. 172.-173.

¹⁷¹ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 41.

¹⁷² T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁷³ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 26.

¹⁷⁴ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 32., 41.

¹⁷⁵ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁷⁶ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 183.

rukama onih koji su ju formalno imali vrlo malo. Čitav je sustav tako radio na pretpostavci da ona tijela koja su uistinu imala moć, tu moć neće koristiti.¹⁷⁷

Smith je upravo braću Grahko držao odgovornima za preobrazbu Rimske Republike. Upravo su oni bili ti, navodi, koji su izazivali autoritet Senata i potražili saveznike u rimskoj masi – što je slučaj s Tiberijem – ili u slučaju Gaja u staležu vitezova. Ipak, dugoročnost ovoga transformacijskog procesa ne može se objasniti akcijama nekolicine individua, bile to akcije braće Grahko sredinom 2. st. pr. Kr. ili, pak, akcije Augusta na kraju 1. st. pr. Kr.¹⁷⁸ Trebaju li se braća Grahko promatrati kao revolucionari, svakako je otvoreno pitanje, ali su bez sumnje ubrzali revoluciju koja je u konačnici preobrazila Rimsku Republiku.¹⁷⁹

Reformnu aktivnost braće Grahko, osobito njihove agrarne zakone, zanimljivo je pogledati iz još jedne perspektive. U posljednje vrijeme prevladava mišljenje kako je najveća opozicija Tiberijevu agrarnu prijedlogu dolazila od italskih (savezničkih) zemljoposjednika.¹⁸⁰ Nova istraživanja državne zemlje u Rimu impliciraju kako su Rimljani od osvojenih naroda uzimali puno više zemlje nego što se do sada smatralo. I, iako su italski saveznici tu zemlju mogli slobodno obrađivati, s pravne je strane ona pripadala Rimu. Kada je Tiberije predložio razdiobu državne zemlje rimskim građanima, čini se kako su upravo saveznici bili ti koji su imali najviše za gubljenje.¹⁸¹

Već spomenutu teoriju o porastu populacije, također je zanimljivo spomenuti u kontekstu agrarne reforme. Rosenstein smatra kako su braća Grahko krivo procijenila okolnosti na italskome selu.¹⁸² Njihov agrarni zakon bio je osuđen na propast jer zapravo nije bilo viška zemlje koji se mogao raspodijeliti masama bezemljaša. Razdioba i ovako malih seljačkih imanja između članova kućanstva smanjila je potencijal vlasnika farmi da stvaraju proizvodne viškove. Na takav je način rastuća ruralna populacija postajala sve siromašnijom.¹⁸³ Ta teorija mogla bi objasniti zašto je Tiberije dobio toliku potporu za svoje zakone, ali isto tako zašto su se ti zakoni, u konačnici, pokazali neuspješnima.

¹⁷⁷ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 166.

¹⁷⁸ J. Deinige, „Explaining the Change from Republic to Principle in Rome“, str. 83.

¹⁷⁹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 32.

¹⁸⁰ E. Gabba, „Rome and Italy in the second century B.C.“, str. 239.

¹⁸¹ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 30.

¹⁸² Isto, str. 29.-30.

¹⁸³ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 58.

2.3. Doba Gaja Marija

Suzbijanje pokreta braće Grahko obnovilo je političku dominaciju Senata, ali isto tako nije riješilo probleme koji su zahvatili rimsko društvo.¹⁸⁴ Problem vojske i dalje je ostao neriješen, a daljnji ratovi stavili su dodatne obveze na rimski vojni stroj. Strateški promatrano, najteža od tih vojnih obveza bila je ona u sjevernoj Africi, gdje se Senat upleo u rat s numidskim kraljem Jugurtom, kako bi zaštitio trgovinske interese viteškoga staleža.¹⁸⁵ Ovaj je rat došao kao rezultat dinastijskih previranja u Africi, ali je njegova politička važnost proizašla iz nesposobnosti i potkupljivosti generala te rimske aristokracije da rat privedu kraju.¹⁸⁶ Jedna od antologijskih rečenica koja se pripisuje Jugurti možda ponajbolje opisuje potkupljivost rimske oligarhije: *Urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.*¹⁸⁷

Nakon niza vojnih neuspjeha, izbor je 109. g. pr. Kr. pao na jednoga od konzula te godine, Kvinta Cecilija Metela.¹⁸⁸ Obitelj Metela bila je jedna od najmoćnijih rimskih obitelji te također vrlo usko povezana s članovima viteškoga reda.¹⁸⁹ Ipak, rješenje afričke krize nije došlo u liku Cecilija Metela, nego u osobi jednoga od njegovih klijenata – Gaja Marija, viteza iz grada Arpina. Povezanost sa Scipionima i Metelima Mariju je dala snažne političke saveznike i u konačnici lansirala njegovu političku karijeru.¹⁹⁰ Marije se pokazao kao iznimno sposoban vojnik, stoga ne može čuditi kako je upravo njega Cecilije Metel odlučio povesti na kampanju protiv Jugurte.

Sam Marije, s druge strane, imao je drugačije aspiracije. Usprkos protivljenju svoga patrona, odlučio je napustiti Afriku te se na izborima 107. g. pr. Kr. kandidirao za konzula.¹⁹¹ Njegova je kampanja, začuđujuće, s obzirom na to da je bio *homo novus*, bila iznimno uspješna. Baza njegove propagandne akcije bila je obećanje rimskom narodu kako će rat s Jugurtom brzo privesti kraju.¹⁹² U konačnici, zahvaljujući reformi rimske vojske, koju mu tradicionalna historiografija pripisuje, u tome je i uspio.¹⁹³

¹⁸⁴ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 42.

¹⁸⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 29.

¹⁸⁶ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 44.

¹⁸⁷ /Podmitljiva li grada, koji će uskoro propasti samo ako nađe kupca./

¹⁸⁸ C. F. Konrad, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, str. 174.

¹⁸⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 30.

¹⁹⁰ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 45.

¹⁹¹ C. F. Konrad, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, str. 174.

¹⁹² D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 30.

¹⁹³ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 291.

Nakon pobjede nad numidskim kraljem, nova vojna prijetnja pojavila se na sjeveru. Tri germanska plemena, Cimbri, Teutonci i Ambroni, prolazeći Galijom neizbježno su došla u sferu rimskih interesa.¹⁹⁴ S obzirom na to kako čitava serija konzularnih vojski između 113. i 105. g. pr. Kr. nije uspjela zaustaviti germanska plemena, rimski se narod odlučio još jednom okrenuti Gaju Mariju – osvajaču Numidije. Godine 104. pr. Kr., suprotno zakonu *lex annalis*¹⁹⁵ iz 180. g. pr. Kr., Marije je ponovno od naroda imenovan konzulom i s vojskom poslan da zaustavi germansku najezdu.¹⁹⁶ Uspjevši u tome, biran je za konzula uzastopno sve do 100. g. pr. Kr.¹⁹⁷ Marijevu je poziciju, prije svega, stvorila široka narodna potpora koja je nadglasala normalne obrasce rimske politike.¹⁹⁸ Njegova je karijera jasno pokazala kako karizmatični i sposobni vojskovođa može osvojiti povjerenje i potporu naroda, a što je još važnije, demonstrirala je kako se rimski narod, u vremenima krize, može okrenuti od senatorske oligarhije i potražiti sebi nove vođe.¹⁹⁹

2.3.1. Reforma vojske i *capite censi*

Zemljišne agitacije i erozija lojalnosti velikih republikanskih vojski prema postojećemu političkom sustavu bile su dvije osnovne pretpostavke teorije koja je predstavljena u ranijim poglavljima. Kada je 107. g. pr. Kr. za svoju kampanju protiv Jugurte Marije unovačio rimski proletarijat, tj. *capite censi*,²⁰⁰ prekinuta je stoljetna veza između posjedovanja i služenja u rimskoj vojsci.²⁰¹ Sada su svi slobodni građani, bez obzira na imetak, imali pravo služiti u rimskim legijama. Povjesničari su dugo ovo gledali kao značajnu promjenu u odnosu između Rima i rimske vojske. Ulazak proletera, koji nisu imali nikakva zemljišta te malo interesa za tradicionalne političke vrijednosti, od rimskih je legija stvorio proleTERSKE vojske, spremne služiti onomu tko bi najviše ponudio.²⁰² Prva je tvrdnja o opadanju broja slobodnih seljaka vojnika,

¹⁹⁴ C. F. Konrad, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, str. 175.

¹⁹⁵ Prvi zakon kojim se regulirao uspon kroz magistrature, *cursus honorum*, na način da je definirao minimalnu dob za svaku pojedinu službu. Zakonom je potvrđena praksa prema kojoj je svaki političar svoju kandidaturu morao podnijeti osobno te je isto tako uređen interval koji je morao proći između obnašanja dviju državnih funkcija.

¹⁹⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 30.

¹⁹⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 32.

¹⁹⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 31.

¹⁹⁹ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 42.

²⁰⁰ U doslovnome značenju „oni brojani po glavama“. Termin se koristio kako bi se označili svi oni građani koji nisu pripadali ni jednomu od pet imovinskih razreda, koliko ih je postojalo u Rimu. Sve do Marijeve reforme, termini *capite censi* i *proletarii* koristili su se kao istoznačnice.

²⁰¹ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 630.

²⁰² R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 46.

assiduus, već problematizirana, a što se tiče druge tvrdnje, postoji nekoliko ključnih faktora koji se moraju uzeti u obzir.

Rimska je vojska, kako se čini, tijekom druge polovine 2. st. pr. Kr. iskusila ozbiljne probleme. Brojne kampanje u Španjolskoj rezultirale su neuspjesima, a čak je i rat protiv Jugurte, kao što je pokazano, u počecima postigao malo uspjeha.²⁰³ U čitavoj plejadi reformi koje je Gaj Grahko započeo, nalazio se i zakon prema kojemu je država prvi put u rimskoj povijesti svojim vojnicima trebala osigurati vojnu opremu. Nadalje, nadovezujući se na pravo *provocatio* koje je 197. g. pr. Kr. prošireno i na rimske legionare, Gaj je nastojao ograničiti i pravo magistrata da na kampanjama fizički kažnjavaju svoje vojnike. Sve ove mjere svjedoče o rastućemu nezadovoljstvu s uvjetima službe tijekom 2. st. pr. Kr., ali i o poteškoćama s kojima su se vojni tribuni susretali prilikom novačenja vojske.²⁰⁴

Kada je Marije počeo novačiti *capite censi* u rimske legije, čini se kako to nije bila tako velika inovacija, koliko može izgledati na prvi pogled.²⁰⁵ Prvo, senatori su u vremenima ekstremnih kriza osobno znali novačiti siromašne građane, čak i robove. Marije je, prema svemu sudeći, proces koji se razvijao nekoliko stoljeća jednostavno odveo korak dalje. Imovinski je cenzus, naime, nužan da bi se stupilo u rimsku vojsku, od 3. st. pr. Kr. bio je polako, ali sigurno spuštan.²⁰⁶ Ustav Servija Tulija, primjerice, isprva je propisivao posjedovanje imovine u minimalnoj vrijednosti od 11.000 assa.²⁰⁷ Do Polibijeva doba, čini se, kvalifikacija za vojsku smanjena je na 4000 assa, a u Ciceronovu vremenu imovinski je cenzus iznosio samo 1500 assa. Moguće je kako je čak i imovinska kvalifikacija od 1500 assa bila nedovoljna da si vojnik sam priskrbi potrebnu opremu.²⁰⁸ Ako se prihvati teorija da u Italiji nije došlo do populacijskoga pada, postavlja se pitanje na koji onda način objasniti konstantno snižavanje potrebnih imovinskih kvalifikacija.

Steel drži kako bi iznimno neprivlačna slika ratova u Španjolskoj, koje je Rimska Republika vodila sve do 134. g. pr. Kr., mogla objasniti smanjenje imovinskoga cenzusa. Naime, moguće je kako su pojedinci, da bi izbjegli obvezu služenja, namjerno sabotirali svoju imovinu.²⁰⁹ S druge

²⁰³ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 291.

²⁰⁴ L. Keppie, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, str. 39.

²⁰⁵ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 291.

²⁰⁶ L. Keppie, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, str. 42.

²⁰⁷ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 291.

²⁰⁸ L. Keppie, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, str. 42.

²⁰⁹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 58.

strane, serija vojnih katastrofa – Pompejeva u Makedoniji 119. g. pr. Kr., Katonova u Trakiji 114. g. pr. Kr., Karbova u Noriku 113. g. pr. Kr., Silanova u dolini rijeke Rone 109. g. pr. Kr., Kasiova na zapadnoj obali Galije 107. g. pr. Kr. te Cepionova i Malijeva kod Arauzija 105. g. pr. Kr.²¹⁰ – mogla bi objasniti nevoljkost legionara da služe u rimskoj vojsci.

Teorija o Gaju Mariju i njegovu stvaranju „revolucionarnih vojski“ nailazi na još nekoliko problema. Naime, ne može se pretpostaviti i uzeti kao pravilo da su sve rimske vojske nakon njega bile nelojalne rimskom Senatu.²¹¹ Upravo suprotno, čini se vrlo nevjerojatnim da se socijalni sastav rimskih legija i njihov politički stav radikalno promijenio.²¹² Nedostatak brojčanih podataka koji bi svjedočili o broju unovačenih bezemljaša otežava dokazivanje ovakvih tvrdnji, ali, s druge strane, također nema ni jednoga dokaza da su vojske koje su sudjelovale u građanskim ratovima u isti ušle zbog nezadovoljstva prema politici koja je bila vođena ili zbog određenih zemljišnih potraživanja.²¹³

Jedna od starijih tvrdnji, prema kojoj republikanske vlasti sve do novačenja bezemljaša nisu imale gotovo nikakvih obveza prema vojnicima, također nije točna. Velik broj podijeljenih parcela i sposobnost Rima da konstantno podiže nove vojske značili su da postoji snažna veza između vojne službe i stjecanja zemlje.²¹⁴ Na kraju Drugoga punskog rata, primjerice, legionarima koji su služili izvan Italije (o. 35.000) dodijeljena su dva jutra državne zemlje. S obzirom na to da je prosjek ratovanja iznosio oko deset godina, nagrada u obliku zemlje mogla je iznositi i do 20 jutara po legionaru, a rimske prekomorske kampanje nisu bile ni blizu kraju.²¹⁵

Ulaskom seljaka bezemljaša u rimske legije, bez obzira na omjere, zemlja je postala od krucijalne važnosti za odnos između vojnika i generala. Vojnici su, u konačnici, bez obzira na to jesu li bili bezemljaši ili posjednici, nakon završetka svoje službe očekivali zemljišta kao nagradu. Ipak, kako se čini, raspodjela se zemljišta nije događala automatski.²¹⁶ Ovdje je svakako značajno spomenuti 103. g. pr. Kr. Nakon što je Senat odbio Marijev zahtjev da se dio državne zemlje raspodijeli njegovim veteranima, još je jedan pučki tribun Lucije Apulej

²¹⁰ A. Lintott, „The Roman empire and its problems in the late second century“, str. 37.

²¹¹ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 631.

²¹² R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 47.

²¹³ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 631.

²¹⁴ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 35.

²¹⁵ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 58.

²¹⁶ C. Adams, „War and society“, str. 205.

Saturnin,²¹⁷ služeći se principima braće Grahko, zaobišao rimski Senat i direktno pred narodnu skupštinu stavio zakon prema kojemu se 100 jugera državne zemlje trebalo raspodijeliti afričkim veteranima. Saturnin je svoje postupke ponovio i 100. g. pr. Kr., kada je drugi put izabran za pučkoga tribuna.²¹⁸

Velika kolonizacijska aktivnost u ranijim razdobljima jasno pokazuje kako Senat nije imao nikakvih sumnji što se tiče raspodjele zemlje.²¹⁹ Od 393. do 177. g. pr. Kr. utemeljeno je više od 40 kolonija i, iako je teško govoriti o nekim demografskim podacima, pretpostavlja se kako je nešto više od 160.000 muškaraca poslano u te kolonije. Ipak, sredinom 2. st. pr. Kr., Senat je prestao s podjelom zemlje. Nakon osnutka novih 19 kolonija između 194. i 177. g. pr. Kr., došlo je do nagloga pada broja osnovanih.²²⁰ Jedno je od mogućih objašnjenja kako Senat nikada ni nije izgubio volju za raspodjelom državne zemlje, ali suočen s Marijevom rastućom popularnosti postao je izrazito suzdržan dijeliti ju u okolnostima u kojima se sada našao.²²¹

Svojim savezništvom s pučkim tribunom, Marije je uspješno zaobišao rimski Senat, ali je isto tako postavio temelje trendu koji će postati iznimno značajan prema kraju 1. st. pr. Kr.²²² Republikanska vojska, iako se određeni čimbenici profesionalizacije mogu zamijetiti, nije bila u punom smislu riječi stajaća vojska, kakvu se može vidjeti u razdoblju Carstva. Vojnici su se prijavljivali na ograničena razdoblja, ali su počeli, nakon otpusta, očekivati zemlju kao nagradu. Zemlja je bila vojnikovo osiguranje da će preostale dane svoga života provesti u miru, jer nisu svi ratovi bili profitabilni, a mogućnost je pogibije uvijek bila velika. Neuspjeh Senata da svojim vojnicima osigura zemlju bio je destabilizirajući faktor kasne Republike i, kao što će se vidjeti, samo će dodatno ojačati pozicije ljudi poput Pompeja i Cezara.²²³ Kada je riječ o nasljeđu Gaja Marija, važno je spomenuti kako se od njegova doba javlja sve veći broj onih koji preferiraju služenje u uzastopnim vojnim kampanjama. Rimske su vojske u 1. st. pr. Kr. u sve većoj mjeri imale profesionalne časnike iiskusne vojnike, čija je prisutnost često znala utjecati na ishod bitke. Bez obzira na šaroliku ekonomsku pozadinu populacije koja je bila novačena, vojna se

²¹⁷ Saturninova zakonodavna aktivnost bila je obilježena stalnim epizodama nasilja. Sukobi njegovih pristaša i protivnika prisili su Senat da po drugi puta u rimskoj povijesti donese konačni dekret te Marija, kao konzula, ovlasti da obrani Republiku.

²¹⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 33.

²¹⁹ A. Keaveney, *The Army in the Roman Revolution*, str. 58.

²²⁰ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 35.

²²¹ A. Keaveney, *The Army in the Roman Revolution*, str. 58.

²²² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 60.

²²³ C. Adams, „War and society“, str. 205., 208.

stručnost počela koncentrirati u samo nekoliko ruku.²²⁴ Upravo je jedna od glavnih odlika 1. st. pr. Kr. udaljavanje od tradicionalnoga farmer-vojnika koncepta te sve veća profesionalizacija vojski.²²⁵ Za Machiavellija je upravo „građanska milicija“ bila kamen temeljac republikanskoga uređenja, a uvođenje profesionalnih vojski ključan čimbenik preobrazbe Republike.²²⁶

²²⁴ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 293.

²²⁵ C. Adams, „War and society“, str. 205.

²²⁶ J. Deininger, „Explaining the Change from Republic to Principle in Rome“, str. 81.

3. Frakcionalizam u rimskoj politici

Formalni elementi Rimske Republike, opisani na početku rada, bili su okosnica rimskoga političkog života. Ipak, to ne znači da su ti elementi u praksi djelovali usklađeno. Jedan od glavnih uzroka nestabilnosti Rimske Republike bila je unutarnja dinamika senatorskoga staleža, čija je kompetitivnost neprestano izlazila na površinu.²²⁷ Senatorska je aristokracija oduvijek bila povezana obiteljskim vezama i brakovima, ali sve do punskih ratova nije bila koherentna grupa. Ratna opasnost i strah od Kartage prisilili su rimske aristokrate na vrlo blisku suradnju.²²⁸ Ipak, njezin snažan osjećaj za zajedništvo bio je s vremenom prevladan od ambicioznih pojedinaca i različitih interesnih skupina. Drugi, možda još i opasniji, uzrok nestabilnosti bili su nesređeni i često napeti odnosi između elite i ostatka rimskoga naroda.²²⁹ Kako je do ove kobne rupture u rimskome društvu došlo, prikazat će se u sljedećemu poglavlju.

3.1. Kompetitivnost rimske elite

Članovi su rimske vladajuće klase oduvijek bili kompetitivni. Iako je plemenito podrijetlo bilo iznimno važno u rimskome društvu, nakon patricijsko-plebejske nagodbe ono nije bilo jedini čimbenik političkoga uspjeha. Najveća moć u državi stjecala se uspjehom na izborima, a golema financijska sredstva, utjecajni prijatelji te vojni ugled bili su nužni kako bi se do te pobjede i došlo.²³⁰ Ulaskom bogatih plebejaca na političku scenu, natjecanje je na njoj dodatno zaoštreno, jer jedino što je patricijsko podrijetlo od tada osiguravalo bio je položaj prvaka Senata i položaj vrhovnoga svećenika.²³¹

Brojnim javnim manifestacijama i gradnjom spektakularnih spomenika, članovi vladajuće elite počeli su stjecati političke bodove u rimskome narodu.²³² Održavanje veličanstvenih slavlja, igara i gladijatorskih predstava usko je, dakle, bilo povezano sa željom političara da pridobiju naklonost naroda.²³³ Istodobno, privatne kuće vladajućih postale su svojevrsni spomenici, koji su slavili bogatu prošlost i pretke koji su ostavili traga na Republici.²³⁴ Takvo isticanje postignuća vlastite obitelji značilo je da su Rimljani politički uspjeh smatrali, u velikoj mjeri, nasljednom

²²⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 42.

²²⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 17.

²²⁹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 42.

²³⁰ N. Morley, „Social Structure and Demography“, str. 301.

²³¹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 41.

²³² H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 99.

²³³ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 11.

²³⁴ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 99.

osobinom.²³⁵ Vrlo su brzo stanovnici Rima postali okruženi spomenicima i javnim manifestacijama kojima je elita slavila sebe, ali i svoje pretke.²³⁶ Takozvane klijentske mreže bile su još jedan od načina na koji su političari stjecali glasačku potporu. Broj klijenata koji je neki senator ili političar imao bio je jedan od glavnih determinanti statusa među rimskom elitom. Iako je stav da je samo broj klijenata koji bi pojedinac imao osiguravao pobjedu na izborima u posljednjim godinama odbačen, klijentske su mreže definitivno utjecale na glasačko tijelo.²³⁷

Teritorijalnim proširenjem Republike te bogaćenjem senatorskoga plemstva, natjecateljski karakter rimske politike dodatno je osnažen. Jedan od načina na koji je elita počela trošiti svoje bogatstvo bio je i podmićivanje rimskoga puka na izborima.²³⁸ Od sredine 2. st. pr. Kr. zabilježeno je sve više zakona kojima se ograničavala raskoš,²³⁹ što sugerira da su Rimljani itekako bili svjesni utjecaja koji su novac i bogatstvo imali. Nije slučajnost da je prvi zakon iz 182. g. pr. Kr., koji je kontrolirao javno iskazivanje rastrošnosti, posebice na gozbama s velikim brojem gostiju, pratio i onaj iz 181. g. pr. Kr., kojim se kontroliralo podmićivanje glasačkoga tijela. Nadalje, samo godinu dana poslije, 180. g. pr. Kr., donesen je i spomenuti *lex annalis*.²⁴⁰ Važno je napomenuti kako zakoni kojima se regulirao moral političara nisu bili nametani od naroda, nego upravo suprotno. Velika je većina tih zakona potekla upravo iz redova senatorskoga staleža: pretjerano ugađanje gostima, primjerice, dakako u svrhu političkoga napredovanja i stjecanja novih pristaša, bilo je vrsta raskoši koje su se Rimljani često pribojavali.²⁴¹ Mjere kojima se nastojalo stati na kraj podmićivanju, mora se napomenuti, nisu donesene zato da bi se očuvala čistoća „demokratskoga“ procesa. Tim se mjerama, s obzirom na to da u Rimu resursi ni među vladajućima nisu bili jednako raspoređeni, nastojala očuvati ravnoteža na političkoj sceni.²⁴²

Ono što su antički pisci opisali kao moralno nazadovanje društva, suvremeni bi povjesničar mogao shvatiti kao povećanje individualnih težnji i napuštanje socijalnih normi, koje su si ranije generacije suočene sa stalnim vojnim krizama, od 5. pa sve do 2. st. pr. Kr., uime opstanka

²³⁵ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 44.

²³⁶ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 99.

²³⁷ N. Morley, „Social Structure and Demography“, str. 316.

²³⁸ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 11.

²³⁹ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 275.

²⁴⁰ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 40.

²⁴¹ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 275.

²⁴² H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 53.

nametale.²⁴³ Teorija o moralnome nazadovanju uvelike pomaže da se objasni na koji je način golem priljev plijena i resursa iz provincija oslabio koheziju među vladajućom elitom. Ne samo da novostečeno bogatstvo, rečeno je, nije bilo podjednako raspoređeno među njezinim članovima nego je dovelo do velikoga povećanja troškova vezanih uz kandidature na izborima. Direktni politički trošak, primjerice vezan uz podmićivanja, počeo se značajno povećavati od sredine 2. st. pr. Kr. te je političkoj kompetitivnosti dao mnogo oštriju notu nego što je to bio slučaj u ranijim razdobljima.²⁴⁴ Nema sumnje kako je društveno-politička preobrazba Republike bila praćena promjenama u načinima ponašanja, moralu i vrijednostima rimske vladajuće klase.²⁴⁵ Jedan do glavnih razloga tomu bio je što gubitak na izborima više nije bio samo stvar povrijeđenoga ponosa, nego je sa sobom vukao potencijalno pogubne posljedice za političarov socijalni status i njegovu ekonomsku dobrobit. Promatrano iz ove perspektive, zanemarivanje pravila, nepoštivanje tradicionalnih normi te pribjegavanje nasilju postali su logičan odgovor na novu ekonomsku stvarnost.²⁴⁶

Najvažniji je novitet ovoga perioda pojačana participacija rimskoga naroda u političkome životu Republike. Nezadovoljstvo rimskoga puka određenim socijalnim, ekonomskim ili političkim odlukama sada se mogla iskoristiti kao politički alat. Tu su promjenu dobro primijetili određeni političari, koji su uvidjeli da se rimski narod, okrene li se u pravilnome smjeru, može iskoristiti za politički probitak, izvan tradicionalnih krugova rimskoga Senata.²⁴⁷

3.2. Između populara i optimata

Rimska politička scena s kraja 2. st. pr. Kr., kao što se vidjelo, bila je obilježena zakonodavnom aktivnošću političara koji su svoje zakonske prijedloge, bez konzultiranja sa Senatom, stavljali direktno pred rimski narod. Takvi političari, iz razloga što su direktno apelirali na rimski puk, nazvani su popularima i smatrani „strankom“ rimskoga naroda.²⁴⁸ Njima suprotstavljeni optimati, s druge strane, jednoglasno su od velikoga broja povjesničara poistovjećivani s vladajućom aristokracijom, koja je štitila svoje interese i sprječavala pravedniju

²⁴³ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 634.

²⁴⁴ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 53.

²⁴⁵ J. Deinige, „Explaining the Change from Republic to Principle in Rome“, str. 85.

²⁴⁶ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 53.

²⁴⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 48.

²⁴⁸ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 48.-49.

raspodjelu resursa u rimskome društvu.²⁴⁹ Takav je binarni model populara i optimata generacijama oblikovao interpretaciju o kasnoj Rimskoj Republici.

Te dvije kategorije, navodno, nastale su 133. g. pr. Kr., prateći političku krizu koja je izbila s tribunatom Tiberija Grahka.²⁵⁰ Tradicionalno viđenje nalaže da je, kada je vrhovni svećenik poveo skupinu senatora na pučkoga tribuna, došlo do snažne ideološke podjele među rimskom elitom. Rimski se elita tada nepovratno podijelila, pri čemu je jedan dio ostao na strani senatorskoga staleža, a onaj drugi prešao je na stranu rimskoga naroda.²⁵¹ Ipak, teorija da je rimska politička scena toga doba bila jasno podijeljena prema toj liniji, ne može se uzeti bez rezerve.²⁵² Naime, usprkos epizodama koje su rezultirale polarizacijom rimske političke scene i činjenici da su u Rimu uistinu postojale grupacije koje bi se okupljale oko vodećih obitelji, do stvaranja političkih stranaka, u modernome smislu riječi, nikada nije došlo.²⁵³ Politika je u Rimu, kako se čini, u najvećoj mjeri bila osobna i hijerarhijska te stvar praktičnosti.²⁵⁴ Greška je većine modernih povjesničara što grupacijama u Rimu pripisuju pridjeve poput „reakcionarni“ ili „progresivni“, jer se takvi termini za rimsko društvo kasne Republike ne mogu primijeniti.²⁵⁵

Jednostavni binarni model, koji je sučelio optimata i populara, nije dovoljan da bi se objasnila kompleksnost rimske političke scene. Iako je „narodna politika“ nedvojbeno postojala, populari su također prije svega bili pripadnici rimske elite.²⁵⁶ Prava razlika između tih dviju grupa nije ležala u klasi kojoj su pripadale ni u programu koji su zagovarale. Dvije su se grupe, naime, razlikovale jedino prema metodama koje su prakticirale.²⁵⁷ Prilikom ostvarivanja svojih političkih ciljeva, populari su se uvelike oslanjali na rimski puk, a optimati su naglašavali superiornost *senatus auctoritas* naspram volje naroda.²⁵⁸ I dok su neki od „narodnih političara“ gledali na rimski puk kao na sredstvo dolaska do vlastitih političkih ciljeva, drugi su, poput braće Grahko, uistinu nastojali poboljšati živote rimskih građana.²⁵⁹

²⁴⁹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 6.

²⁵⁰ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 112.

²⁵¹ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 631.

²⁵² T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 30.

²⁵³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 17.

²⁵⁴ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 42.

²⁵⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 17.

²⁵⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 236.

²⁵⁷ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 6.

²⁵⁸ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 112.-113.

²⁵⁹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 6.

Dominantna odlika narodne političke akcije bili su zakoni kojima su se nudili materijalni resursi čitavomu rimskom narodu te direktna narodna akcija, posebice u onim sferama koje su tradicionalno bile u nadležnosti Senata.²⁶⁰ Ipak, povući granicu između populara i optimata ni prema ovoj liniji nije u potpunosti točno. Čini se da politička aktivnost, koja je bila fokusirana na raspodjelu materijalnih resursa rimskom narodu, nije bila rezervirana isključivo za populara. Poznat je primjer Druza koji je 91. g. pr. Kr. donio agrarni zakon o raspodjeli žita uz blagoslov čitavoga Senata. S druge strane, Cezar, tradicionalno na drugome kraju spektra, smanjio je broj onih koji su imali pravo primati sufinancirano žito.²⁶¹ Nadalje, neposredno prije bitke kod Arauzija, rimski je narod oduzeo Serviliju Cepionu njegov *imperium*. Ipak, takva politička akcija nije potekla od pučkoga tribuna, nego od samoga konzula i senatora. Ono što se želi naglasiti jest kako je odnos svakoga individualnog političara s rimskim narodom bio iznimno dinamičan i vrlo vjerojatno promjenjive prirode.²⁶²

Kada je riječ o konceptima populara i optimata, zapravo se govori o vladajućoj klasi, čija je kohezija bila uvelike narušena tribunatom Tiberija Grahka.²⁶³ Kada je Tiberije svoj agrarni zakon stavio direktno pred rimski narod, nije samo zaobišao rimski Senat, nego je ukazao na ozbiljne ustrojstvene mane Republike. Čitav je sustav funkcionirao zbog snažne socijalne kohezije koja je bila potkrijepljena moćnim ideološkim okvirom, često sažetim u konceptu *mos maiorum*. Kada je pridržavanje ovim nepisanim pravilima počelo prestajati, jedna od glavnih posljedica bila je da su se pred rimski narod izravno počela predstavljati politička i zakonodavna pitanja, često različita prema svomu ideološkom usmjerenju.²⁶⁴ Populari kasnoga republikanskog razdoblja, treba imati na umu, nisu nužno bili neprijatelji Republike, koji su ju svojim postupcima htjeli potkopati. Oni su prije svega bili političari koji su karijeru izgrađivali koristeći se do tada neiskorištenim narodnim elementom.²⁶⁵ Ipak, ono što je nakon tribuna braće Grahko postalo očito jest da su interesi pojedinaca i različitih frakcija prevladali zajednički cilj koji je vezao rimsko plemstvo.²⁶⁶ Narodne su skupštine na taj način dobile novu ulogu te postale instrumenti vladajućih, kontrolirani od samo nekoliko magistrata, a ne elitom kao kolektivom. Taj je razvoj, posljedično, doveo do toga da se golem utjecaj pojavio u rukama nekolicine

²⁶⁰ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 55.

²⁶¹ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 113.-114.

²⁶² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 56.

²⁶³ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 631.

²⁶⁴ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 166.

²⁶⁵ Alexander Jakobson, „Popular Power in the Roman Republic“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 387.

²⁶⁶ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 26.

pojedinaca.²⁶⁷ Senatorsko pribjegavanje nasilju, 133. g. pr. Kr., 121. g. pr. Kr. te 100. g. pr. Kr., dakle, nije došlo kao posljedica zakona koje su tribuni pokušavali izglasati, nego kao rezultat pokušaja braće Grahko i Saturnina da ukrote moć rimskoga naroda. Koliko god da su se senatori protivili sadržajima narodnih programa, njihov pravi strah ležao je u stvaranju saveza između naroda i popularnih vođa. Takav jedan savez uvelike je mogao naštetiti njihovom načinu života.²⁶⁸ Političko nasilje i građanski ratovi, kao ekstremna manifestacija istoga, bili su simptomi, ali i uzroci političke nestabilnosti. Kako je pribjegavanje nasilju postajalo sve normalnije, tako su ograničenja ugrađena u rimski politički sustav počela prestajati. Distribucija moći značila je da Republika može funkcionirati samo ako se svi uključeni pridržavaju pravila koja su, već je nekoliko puta rečeno, uglavnom bila nepisana.²⁶⁹

Brunt je argumentirao kako je preobrazba Rimske Republike došla kao direktna posljedica razbijanja političkoga konsenzusa. Prema njemu, različiti slojevi rimskoga društva u kasnijoj su Republici razvili dijametralno suprotne i nerazrješive interese.²⁷⁰ Princip kolektivne vlade znatno je oštećen kada su pučki tribuni usvojili novu ulogu neovisnih zakonodavaca, koji su imali direktan pristup narodnim skupštinama.²⁷¹ Senatorsku prevlast na kraju 2. st. pr. Kr. izazvali su i rimski vitezovi, za čije je političko profiliranje bio odgovoran Gaj Grahko. Posljedice za unutarnju politiku bile su formiranje još jedne grupe koja je imala svoje političke interese. I, iako je Gaj možda izvorno samo želio stvoriti sredstvo kojim bi se kontrolirala senatorska korupcija, zahvaljujući je njemu u Rimu stvorena još jedna, treća, politička sila. Razvoj trojnoga političkog sustava možda je imao veće posljedice za preobrazbu Republike, nego rastuće napetosti naroda i Senata. Marijevo uzastopno obnašanje konzularnih mandata također je bio važan presedan. Neuspjesi senatorske vanjske politike uvjerali su rimski narod da mora nametnuti svoju ulogu i odgovornost. Lik Gaja Marija ukazao je na postojanje snažne veze između rimskoga naroda i onih koje su oni smatrali sposobnima.²⁷² Ono što je zapravo slijedilo bio je proces fragmentacije legitimiteta, u smislu da nije više rimski Senat bio njegov nositelj, nego se dio prenio i na određene karizmatične i sposobne pojedince.²⁷³

²⁶⁷ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 167.

²⁶⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 61.

²⁶⁹ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 169.

²⁷⁰ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 627.

²⁷¹ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 167.

²⁷² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 60.-61.

²⁷³ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 631.

4. Saveznički rat, građanski rat i nametanje novoga uređenja

Za skoro čitavo desetljeće, otkako je Senat odlučio donijeti još jedan *senatus consultum ultimum*, izgledalo je kao da se politička situacija u Rimu smirila. Štoviše, Marko Livije Druz, izabrani tribun 91. g. pr. Kr., predložio je niz zakonskih mjera koje su trebale riješiti aktualne probleme.²⁷⁴ Njegov zakonski prijedlog, osim što je sadržavao niz popularnih mjera, pokušao je riješiti i pitanje italskih saveznika proširenjem građanskoga prava. Iako se čini da je zakon izglasan, Druzovo ubojstvo zakon je učinilo ništavnim. Italsko pitanje, koje nije ozbiljnije otvarano od tribunata Gaja Grahka, ponovno je došlo u prvi plan.²⁷⁵ Čini se kako su se odnosi između Rima i saveznika progresivno pogoršavali od sredine 2. st. pr. Kr.²⁷⁶ Nezadovoljstvo zbog uvjeta službe, samovolja rimskih magistrata te generalan stav koji je vladao među savezničkom elitom da su Rimljani spremni boriti se „do posljednjega saveznika“, u konačnici su doveli do Savezničkoga rata.²⁷⁷ Sam tijekom rata nije središnja tema rada, ali implikacije koje je imao za rimsko društvo svakako jesu. Nadalje, 80-ih g. pr. Kr. dogodila su se tri značajna politička eksperimenta koja su počivala na autoritarnim pojedincima: Sulino zauzimanje Rima 88. g. pr. Kr., period Cinina ponavljajućega konzulstva sredinom 80-ih. g. pr. Kr. te, naposljetku, razdoblje Suline diktature od 82. od 80. g. pr. Kr. Sva tri eksperimenta, iako su inicijalno bili sukobi na osobnoj razini, razvila su se u dubinsko preispitivanje same prirode političke organizacije u Rimu. Tijekom ta dva desetljeća rimska je država proživjela preobrazbu velikih razmjera. Promjene su uključivale pomak u distribuciji moći među različitim frakcijama unutar rimske elite, ali i među različitim grupama u rimskome društvu. Rim, koji je iznikao 70. g. pr. Kr., nakon tih preobrazba ne samo da je bio radikalno drugačiji od Rima 90-ih g. pr. Kr. nego je predstavljao trijumf jednoga modela političke organizacije – onoga monarhističkog.²⁷⁸

4.1. Saveznički rat

Saveznički rat započeo je nasilnim smrtima dvojice rimskih dužnosnika u gradu Askulumu, ili krajem 91. g. pr. Kr. ili početkom iduće godine.²⁷⁹ O razlozima izbivanja sukoba ne postoji konsenzus, ali je jasno kako su između Rimljana i saveznika postojale stalne i inherentne napetosti. Moguće je kako su neki od pobunjenih saveznika željeli stvoriti italsku državu

²⁷⁴ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 34.

²⁷⁵ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 54.

²⁷⁶ E. Gabba, „Rome and Italy in the second century B.C.“, str. 239.

²⁷⁷ J. Patterson, „Rome and Italy“, str. 613.

²⁷⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 121.

²⁷⁹ Isto, str. 80.

neovisnu o Rimu, pri čemu su drugi htjeli rimsko građansko pravo te pravnu zaštitu koja je s njim dolazila.²⁸⁰

Datum završetka rata nešto je teže odrediti. Rimljani su, naime, s različitim pobunjenim zajednicama²⁸¹ sklapali različita primirja, i to u različitim vremenskim odmacima. Osim toga, nije ni potpuno jasno tko je iz rata izišao kao pobjednik. Unatoč tvrdnji da se značaj Savezničkoga rata može pojmiti jedino ako se shvati da su Rimljani zapravo izgubili, uvjeti i odredbe mirovnih ugovora mogu se promatrati pobjedničkim za obje strane. Saveznički rat bio je zbunjujuća borba čak i za njegove suvremenike, ali su njegova destruktivnost i odjeci koje je imao u rimskome političkom i socijalnom životu kasnije bili očiti svima.²⁸² Za Saveznički se rat, s obzirom na to da su se u njemu sukobile vojske s istom razinom sposobnosti, vrlo često govori kako je donio puno više pustošenja nego što su to učinili Hanibal ili Pir,²⁸³ a prema Veliju živote je u njemu izgubilo 300.000 ljudi.²⁸⁴

Prisiljen boriti se na nekoliko bojišta, Rim se krajem 90. g. pr. Kr. našao u krizi. Uz već dvije aktivne fronte, one istočno od Rima i one u Kampaniji, Rimu je sada prijetilo i otvaranje treće, u Etruriji.²⁸⁵ Prema Apijanu, bojeći se okruženja, Senat je izglasao odluku da rimskim građanima postanu svi oni Italici koji su još ostali saveznici.²⁸⁶ Ovaj je zakon, *lex Iulia*, predstavljao dramatičan preokret u rimskoj politici i, iako donesen u trenutku nužde, postavio je temelje za iduća dva zakona, *lex Plautia-Papiria* i *lex Pompeia*, koji su, samo službeno, 89. g. pr. Kr. označili završetak vojnih operacija. Prvim je zakonom svim stanovnicima južno od rijeke Po dodijeljeno rimsko građansko pravo,²⁸⁷ a potonjim, koji je predložio Pompejev otac kao konzul, dodijeljena su latinska prava svim stanovnicima Cisalpinske Galije. Zakonima, ipak, nije riješeno pitanje koje je nužno išlo s proširenjem građanskoga prava, a to je na koji način provesti distribuciju novih građana unutar rimskih plemena. U konačnici, upravo će ona utvrditi koliki će politički utjecaj imati novi građani.²⁸⁸

²⁸⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 36.

²⁸¹ Bila je riječ, u najvećoj mjeri, o Samničanima, Lukancima, Apuljanima, Umbrima i Etruščanima.

²⁸² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 80.

²⁸³ J. Patterson, „Rome and Italy“, str. 615.

²⁸⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 80.

²⁸⁵ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 55.

²⁸⁶ App. *Bellum civile*, I .49.

²⁸⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 36.

²⁸⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 87.

Posljedice su rata, kako za Rim tako i za ostale gradove u Italiji, bile uistinu velike. Jedna od glavnih posljedica bila je reorganizacija Rimske Republike. Saveznički su gradovi postali *municipia populi Romani*, a njihovi stanovnici stekli su puno rimsko građansko pravo.²⁸⁹ Proširenjem rimskoga građanskog prava stvoren je novi koncept ujedinjene Italije, *tota Italia*, koji će odigrati značajnu ulogu u politici kasne Republike i postati jedan od slogana samoga Augusta.²⁹⁰

4.2. Građanski rat

Saveznički je rat, barem trenutačno, zamaskirao neke od političkih problema u Rimu, ali, s druge strane, također je stvorio i nove probleme. Čim je rat završio, frakcionalizam i individualna rivalstva, koji su bili srž političke aktivnosti od sredine 2. st. pr. Kr., ponovno su isplivali na površinu.²⁹¹ Ni na vanjskopolitičkome planu situacija nije bila stabilna. Dok su Rimljani bili zaokupljeni previranjima u Italiji, rimske istočne provincije našle su se na udaru Mitridata IV. Pontskoga.²⁹² Izvori navode da je Mitridat, kada je provalio u Bitiniju, Frigiju i susjednu provinciju Aziju, proveo masakr nad 88.000 rimskih civila.²⁹³ Vijesti o tome pristigle su u rimski Senat 89. g. pr. Kr., točno na vrijeme da se provincija Azija proglasi konzularnom provincijom za iduću godinu.²⁹⁴ Konzulima su 88. g. pr. Kr. izabrani Lucije Kornelije Sula²⁹⁵ i Kvint Pompej, ponajviše zbog svojih zasluga u Savezničkome ratu. Rimski je Senat upravo Suli, nakon što je postao konzulom, dodijelio vojnu kampanju protiv kralja Mitridata.²⁹⁶

U dodatku situaciji koja se razvijala u Maloj Aziji, glavno pitanje u Rimu, u tome trenutku, bilo je ono vezano uz registraciju novih građana.²⁹⁷ Apijan navodi kako je prvotna ideja Senata bila da nove građane ne raspoređuje po starim plemenima, kojih je bilo 35, nego da se stvori novih 10 plemena po kojima bi se potom novi građani rasporedili.²⁹⁸ Ipak, stvaranje novih plemena nije provedeno. Godine 88. pr. Kr. Sula je kao konzul predložio zakon kojim se upis novih građana u census trebao ograničiti na samo osam od 35 plemena.²⁹⁹ Tradicionalna je aristokracija, čiji je

²⁸⁹ J. Patterson, „Rome and Italy“, str. 614.

²⁹⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 36.

²⁹¹ Isto, str. 37.

²⁹² T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 38.

²⁹³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 38.

²⁹⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 88.

²⁹⁵ Lucije Kornelije Sula služio je pod Gajem Marijem, kao niži časnik, tijekom rata s Jugurtom.

²⁹⁶ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 38.

²⁹⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 90.

²⁹⁸ App, *Bellum civile*, I. 49.

²⁹⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 38.

član bio i Sula, nastojala, dakle, ograničiti političku moć Italika te glasove novih građana učiniti nevažnima.³⁰⁰

S druge strane, takav razvoj situacije pokušao je iskoristiti jedan od tribuna, 88. g. pr. Kr., Publije Sulpicije Ruf. Pred narodnu je skupštinu Sulpicije iznio zakon, prema kojemu su se novi građani trebali raspodijeliti podjednako po svim rimskim plemenima.³⁰¹ Na takav način utjecaj Italika u političkome životu Rima vrtoglavo bi porastao, a Sulpicije bi, jasno je, stekao golem broj pristaša.³⁰² Njegov je prijedlog bio izrazito kontroverzan te je isprovocirao snažnu opoziciju starih građana, čiju bi izbornu moć tada uvelike oslabio.³⁰³ Debata između tribuna i konzula pogoršala se do te mjere da su Sula i Kvint Pompej bili prisiljeni, na temelju religije, proglasiti obustavu svih političkih poslova, a Sulpicije i njegovi pristaše, kao odgovor na to, zauzeli su rimske ulice.³⁰⁴ Pravi razlog sukoba, dakako, bilo je pitanje o prirodi rimske vlasti u Republici, odnosno treba li ona čuvati prvenstvo rimskoga Senata i njegovih političkih odluka ili bi, pak, trebala proizlaziti iz magistratura, najviše tribuna i njihovih direktnih kontakata s narodnim skupštinama.³⁰⁵

Nasilje koje je izbilo u gradu u konačnici je i samoga Sulu protjeralo iz grada, nakon čega je Sulpicije, koji se nešto ranije povezoao s Gajem Marijem, zakonom predao zapovjedništvo nad istočnom kampanjom upravo njemu. Postalo je očito kako se tribuni više neće oslanjati samo na narodne skupštine, nego i na karizmatične generale.³⁰⁶ Ovakva eksplicitna narodna odluka imala je svoje presedane. Serviliju Cepionu, rečeno je, Senat je oduzeo zapovjedništvo nad ratom s Germanima, a u konačnici je i sam Marije primio Metelovo zapovjedništvo u ratu protiv Jugurte. Ipak, oba ova presedana dogodila su se nakon što se izabrani vojskovođa dokazao nesposobnim. Slučaj u kojemu je *imperium* oduzet prije nego što je i započeo još se nije dogodio.³⁰⁷ Sula se, čuvši za to, vratio svojim legijama, koje su u Kampaniji čekale spremne za istočnu kampanju, i svih 35.000 vojnika odlučio povesti na Rim. Bilo je to prvi put u povijesti da su rimske snage napale sam grad.³⁰⁸ Sulin marš na Rim uhvatio je Marija nespremna. Nakon uličnih borbi,

³⁰⁰ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 48.

³⁰¹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 90.

³⁰² T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 39.

³⁰³ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 92.

³⁰⁴ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 48.

³⁰⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 37.

³⁰⁶ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 48.

³⁰⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 93.

³⁰⁸ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 48.

Sulpicijevi su zakoni proglašeni nevažećima, a on je naposljetku ubijen – unatoč nepovredivosti koju je svaki tribun imao. Gaj Marije, s druge strane, bio je prisiljen pobjeći u Afriku.³⁰⁹

Postoje različite interpretacije o tome što je Sula učinio toga dana 88. g. pr. Kr. Nakon što je Sula ispričao vojnicima što se dogodilo, oni su se uplašili da će Marije umjesto njih na pohod povesti druge vojnike.³¹⁰ Istočna kampanja protiv Mitridata, naime, bila je percipirano unosnom te vojnici: *bojeći se da ne budu lišeni toga pohoda, otkriše sami njegovu namjeru; rekoše mu da se ne brine i da ih vodi na Rim. On se obradova i odmah povede šest legija vojnika. ... Na putu su ga sreli poslanici i pitali: „Zašto ideš s oružjem na domovinu?“ A on odgovori: „Da je oslobodim od tirana.“*³¹¹ Pristanak vojnika da na čelu sa Sulom krenu na Rim vrlo se često dovodio u vezu s Marijevim reformama vojske 107. g. pr. Kr. Taj odgovor bio je u skladu s teorijom, objašnjenom u prethodnim poglavljima, da su rimski generali 1. st. pr. Kr. zapovijedali privatnim vojskama, koje su zapravo bile njegovi klijenti. Ova rekonstrukcija, rečeno je, u posljednjim je godinama odbačena.

Sula nije zapovijedao vojskom plaćenika niti je djelovao kao patron i samo sazvaio svoje klijente. Bile su zapravo dvije okolnosti koje su Suli olakšale njegov zadatak. Prva je bila osobne prirode. Naime, njegova je karizma, uvijek neophodna, nagnala vojnike da mu se pridruže, a, s druge strane, strah među vojnicima koji je opisao Apijan odradio je ostalo.³¹² Ipak, jedan element primio je relativno malo pažnje u ovome kontekstu, a to je Saveznički rat. Destabilizirajući efekti toga sukoba ne leže samo u naglome proširenju rimskoga građanskog tijela, nego i u činjenici da je taj sukob, prvi put nakon više od 100 godina, doveo do većih vojnih sukoba na italskome tlu.³¹³ Činjenica da je velika količina legija i dalje bila raspoređena po čitavoj Italiji, pružila je neophodni materijal da se političke odluke preobrazu u građanski rat. Sulin presedan, dakako, ključan je događaj. Njegova odluka da na političku provokaciju reagira vojnom intervencijom bila je odlučujući trenutak promjene te primjer njegovim nasljednicima. Na mjestu gdje su se nekada nalazili civili, sada su se našli vojnici kao novi arbitri moći.³¹⁴

³⁰⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 40.

³¹⁰ A. Keaveney, *The Army in the Roman Revolution*, str. 95.

³¹¹ App. *Bellum civile*, I. 57.

³¹² A. Keaveney, *The Army in the Roman Revolution*, str. 95.

³¹³ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 171.

³¹⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 95., 122.

4.2.1. Cinina samovlada

Nakon uspješnoga zauzimanja Rima, Sula je poduzeo prve korake u onome što će se poslije pokazati temeljitom reformom rimske državne uprave 80-ih g. pr. Kr.³¹⁵ Kako bi učvrstio poziciju svojih pristaša, senatorskoga staleža, ozakonio je tradicionalnu rutu svih novih zakona. Odnosno, zakon se sada prije predstavljanja narodu morao najprije predstaviti rimskome Senatu. U dodatku, sva su se glasanja smjela odvijati samo u centurijatskoj skupštini, koja je favorizirala bogate. Na taj je način Sula vrlo efikasno marginalizirao moći pučkih tribuna.³¹⁶ Na konzularnim izborima za 87. g. pr. Kr. pobjednici su bili Lucije Kornelije Cina i Gaj Oktavije. Iako je Oktavije bio Sulin pristaša, Cina je, međutim, bio otvoreno protiv Sule i njegovih postupaka. Bez obzira na to, Sula je iste godine bio prisiljen krenuti na Istok jer je Mitridat, zahvaljujući previranjima u Italiji, dodatno osnažio svoju poziciju.³¹⁷

Prividna stabilnost koju je Sula ostavio u Rimu nije bila dugoga vijeka. Cina je, vrlo brzo, u maniri Sulpicija Rufa, oživio nastojanje da se novi građani preraspodijele po svim plemenima, zbog čega i je protjeran iz grada.³¹⁸ Kako bi se osvetio, na jugu Italije podigao je snažnu vojsku, kojoj se pridružio i Gaj Marije nakon svog povratka iz Afrike. Dvojac je vrlo brzo osvojio Rim, a Cina i Marije pokrenuli su krvoproliće nad Sulinim pristašama.³¹⁹ Godine 86. pr. Kr. obojica su se proglasila konzulima, što je bilo Cinino drugo namjesništvo, a Marijevo čak sedmo. Ipak, samo nekoliko dana nakon preuzimanja položaja, Gaj Marije je umro.³²⁰

Procjena godina u kojima su Cina i njegovi pristaše dominirali političkom životom u Rimu, težak je poduhvat. Cina je bio smatran tiraninom, a svoju vladavinu započeo je nasiljem nad suparnicima. Jednako kao što su granice između političkih nesuglasja i vojnih sukoba nestale, na isti je način kazna za priklanjanje gubitničkoj strani postala smrt. Ipak, bilo bi pogrešno čitavo ovo razdoblje, do povratka Sule, smatrati zločinačkim međuvlađem.³²¹ U velikoj je mjeri civilni život u Rimu nastavljen. Cina je organizirao ponovne izbore za 85. i 84. g. pr. Kr., odabravši svoje pristaše za svaku od godina, proveo nekolicinu važnih ekonomskih i monetarnih reformi, a

³¹⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 40.

³¹⁶ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 183.

³¹⁷ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 40.

³¹⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 40.

³¹⁹ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 49.

³²⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 40.

³²¹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 97.-98.

novim građanima, čini se, obećao pravednu distribuciju po svim plemenima.³²² Moguće je da su konzuli uistinu htjeli ponovno uspostaviti miran civilni život, ali većina reformi kojima su to pokušali, ponajviše zbog Suline invazije Italije, nije zaživjela.³²³

Prisilivši Mitridata na sklapanje mirovnoga ugovora, Sula je do 83. g. pr. Kr. bio ponovno u Italiji. Nakon što su mirovni pregovori između Sule i Cininih pristaša propali, došlo je do ponovne eskalacije nasilja. Sulino napredovanje kroz Italiju ostalo je obilježeno krvoprolićem političkih neprijatelja, a takvo je ponašanje imalo dva cilja. S jedne strane, Sula je htio eliminirati političke rivale, a, s druge strane, htio je osigurati zemlju za svoje veterane. Do kasne 82. g. pr. Kr. Sula se drugi put s vojskom našao u Rimu.³²⁴ Finalna bitka odigrala se kod Kolinskih vrata, gdje je živote izgubilo oko 60.000 legionara. Oba rimska konzula također su poginula u borbama, a kako bi popunio njihov položaj, Sula je, moguće samoinicijativno, proglašen diktatorom – prvim nakon gotovo jednoga stoljeća. Prema mnogim povjesničarima, upravo je ta bitka označila pravi krah Rimske Republike.³²⁵

4.3. „Sulina Republika“

Od trenutka kada si je Sula osigurao autokratsku moć pa sve do kraja 80. g. pr. Kr., kada će se povući iz političkoga života, život u Rimu bio je mješavina tradicije i noviteta.³²⁶ Nakon što je instaliran na vlast, Sula je, preko svojih zloglasnih proskripcija, nastavio eliminirati svoje političke neprijatelje – trend koji je započeo dok je marširao kroz Italiju. Lista državnih neprijatelja nalazila se na Forumu te je svaki rimski građanin imao pravo, bez posljedica, ubiti osobu s popisa.³²⁷ Minimalno 40 senatora i ništa manje od 1600 vitezova osuđeno je na smrt.³²⁸

Sa Sulina stajališta, proskripcije su se pokazale iznimno uspješnima. S jedne strane, uspio se riješiti političkih neprijatelja i zaplašiti one koji su to mogli postati, a, s druge strane, s obzirom na to da je većina propisanih bila iznimno bogata, a njihova imovina nakon ubojstva prelazila je u ruke državi, smogao je novac i zemlju s pomoću kojih je mogao osigurati smještaj svojim veteranima.³²⁹ Njegovi su vojnici bili prvi koji su na korištenje dobili veće količine zemlje.³³⁰

³²² D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 41.

³²³ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 98.

³²⁴ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 41.

³²⁵ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 50.

³²⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 107.

³²⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 42.

³²⁸ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 51.

³²⁹ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 289.

³³⁰ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 293.

Iako je o brojčanim podacima teško govoriti, čini se je oko 120.000 veterana premješteno na zaplijenjena područja. S jedne strane, ovo se može promatrati kao zakašnjela realizacija agrarne reforme braće Grahko.³³¹

Mjere koje je poduzeo Sula, prema Lintottu, bile su radikalna pokušaj da se ponovno uspostavi aristokratski autoritet.³³² Alternativno, Sulu bi se moglo promatrati kao posljednjega „republikanaca“ koji je pokušao nametnuti red i mir u rimski politički sustav. Težište je moći, u skladu sa svojim svjetonazorima, Sula odlučio ponovno vratiti u rimski Senat,³³³ a njegov program sastojao se od mnogo različitih elemenata, koji su uključivali reformu kriminalnoga zakona, velike promjene u ulozi i funkciji tribuna i naroda te preobrazbu Senata.³³⁴

S pučkim je tribunima Sula bio nemilosrdan. Ne može se sa sigurnošću reći je li išao toliko daleko da poništi suverenitet plebejske skupštine,³³⁵ ali oduzimanjem prava veta te odredbom prema kojoj su svi tribuni bili neprikladni za bilo kakvu drugu državnu službu, pučkim je tribunima zadan ozbiljan udarac.³³⁶ Potonjom je mjerom Sula mnoge ambiciozne i sposobne ljude odvratio od natjecanja za tribunski položaj.³³⁷ Uzme li se u obzir činjenica da su sve epizode unutarnjopolitičkoga nasilja u posljednjih pola stoljeća bile vezane uz tribune³³⁸ te uzmu li se u obzir neki od njihovih zakonskih prijedloga, Sulini postupci postaju jasniji. Uklonivši mogućnost tribunske zakonodavne aktivnosti, Sula je nastojao spriječiti ponavljanje takvih epizoda u budućnosti. Odobrenje je naroda i dalje bilo potrebno da bi se donijeli zakoni, ali su njih sada predlagali samo najviši magistrati te su bili podložni odluci centurijatske skupštine.³³⁹

Senat je također zadobio Sulinu pažnju. Često se navodi kako je Sula povećao broj senatora za 300, pa je na taj način Senat u njegovo vrijeme brojio 900 članova. Ipak, treba imati na umu kako je tijekom Savezničkoga i građanskoga rata senatsko tijelo uvelike desetkovano. Moguće je da je Sulino implementiranje 300 novih članova povećalo broj senatora na samo 450.³⁴⁰ Tristo novih članova, zanimljivo je, bilo je predstavnicima viteškoga staleža, ali ne samo onoga u Rimu

³³¹ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 66.

³³² A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 183.

³³³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 43.

³³⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 108.

³³⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 43.

³³⁶ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 183.

³³⁷ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 289.

³³⁸ U radu spomenuti: Tiberije Grahko, Gaj Grahko, Lucije Apulej Saturnin, Marko Livije Druz, Publije Sulpicije Ruf.

³³⁹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 128.

³⁴⁰ Isto, str. 109.

nego i ostalih gradova na poluotoku.³⁴¹ Na taj je način Senat postao donekle reprezentativniji što se tiče predstavljanja interesa proširene rimske populacije, nego što je to bio slučaj prije.³⁴² Isto tako, Sula je na taj način osigurao dovoljan broj senatora, koji su potom služili kao porotnici u njegovu reformiranu sudstvu. Naime, osim što je povećao broj porotnih sudova, Sula je poništio Gajev *lex iudiciaria* i te sudove vratio isključivo senatorima.³⁴³ Na taj su način vitezovi, koji su tek nedavno postali politička snaga, uklonjeni s političke scene. Postali su ponovno, kao što su i bili prije 123. g. pr. Kr., skupina bogatih građana ne uključena u politiku Rimske Republike. Sulin Senat, također, bio je znatno drugačije tijelo nego što je to bio slučaj prije Savezničkoga rata. Senat je u svakome danom trenutku, prije Savezničkoga rata, imao između 40 i 50 članova koji su obnašali konzularni položaj. Sulin Senat, međutim, imao je četvoricu, uključujući njega. Vodeći su ljudi Rimske Republike, *principes civitatis*, zbog nasilja koje je pogodilo Rim u posljednjih 50 godina, gotovo u potpunosti izbrisani.³⁴⁴

Jedna od glavnih Sulinih reformi bila je i dodatno osnaživanje odredbi *lex annalis*. Minimalna dob postavljena je za svaku magistraturu, tako da su sada postojali jasni intervali između obnašanja dviju službi. Nadalje, nitko nije mogao obnašati dvije magistrature istovremeno. U praktičnome je smislu to značilo kako konzuli i pretori, za vrijeme svojih mandata, nisu mogli steći prokonzulski i propretorski *imperium*.³⁴⁵ Takva su ograničenja zasigurno bila motivirana Marijevim i Cininim primjerima. Također, na to se može gledati kao na ukidanje povlastica rimskoga naroda da sami dodjeljuju *imperium* sposobnim zapovjednicima, kao što su to učinili s Marijem tijekom rata s germanskim plemenima.³⁴⁶ Moguće je kako je Sula, prepoznavši opasnost za Republiku koju su predstavljali pojedinci poput njega, pokušao odvojiti civilnu upravu od vojne. Dva su konzula i osam pretora sada trebali ostati u Rimu kada bi obnašali svoje dužnosti, a nakon završetka mandata uputili bi se u dodijeljene im provincije. U tome je trenutku bilo upravo 10 provincija, što je poništilo svaku potrebu za produljenim vojnim zapovjedništvima. Nadalje, Sulin *lex Cornelia de maiestate* zabranio je napuštanje provincije na čelu s vojskom, bez eksplicitnoga odobrenja Senata.³⁴⁷ Iako je Sula jasno demonstrirao kako se teritoriji Rimske Republike, osobito provincije, mogu koristiti kao sredstvo rješavanja unutarnjih

³⁴¹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 43.

³⁴² A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 183.

³⁴³ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 289.

³⁴⁴ Isto, str. 126., 130.

³⁴⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 44.

³⁴⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 127.

³⁴⁷ A. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, str. 185.

problema, čini se da je nakon njegove smrti taj problem ostao neopažen.³⁴⁸ Nedostatak sposobnih vojnih zapovjednika, s kojim se Rim suočio pred kraj 1. st. pr. Kr., rezultirao je stvaranjem izvanrednih zapovjedništva za onaj mali broj sposobnih. Na taj su način, posljedično, stvoreni „veliki“ generali s golemom količinom vojnoga iskustva. Prestiž i resursi koji su dolazili uz vojne pobjede vrlo su se lako mogli iskoristiti za izazivanje postojećega sustava vlasti.³⁴⁹ Iako uloga vojske ne smije biti prenaplašena, činjenica jest kako ni jedan državnik nije mogao igrati ulogu u političkim sukobima posljednjih godina Republike, bez da je zapovijedao iskusnim i očvrslim legijama.³⁵⁰

Što se tiče Sule, već godinu dana nakon njegove abdikacije, 79. g. pr. Kr., slabost sustava izišla je na vidjelo.³⁵¹ Sulina smrt stvorila je politički vakuum, koji su ponovno mogli iskoristiti ambiciozni pojedinci.³⁵² Već 77. g. pr. Kr. vojska je ponovno upotrijebljena kao političko oružje. Naime, bivši konzul Emilije Lepid, nakon što ga je rimski Senat pokušao opozvati s položaja vojskovođe, krenuo je na Rim.³⁵³ Senat je proglasio izvanredno stanje te Gneju Pompeju, koji do tada nije obnašao ni jednu državnu službu, ali je skupio privatnu vojsku, dao propretorski *imperium*.³⁵⁴ Nakon što je Pompej uspješno ugušio pobunu, ponovno nije došlo do raspuštanja vojske. Pompej ju je ovaj put iskoristio kao politički alat te tražio specijalni prokonzularni *imperium*, kako bi mogao pomoći Metelu Piu³⁵⁵ u Španjolskoj.³⁵⁶ Senat, vjerojatno nemajući drugoga izbora, pristao je na Pompejeve zahtjeve. Takvo je vrtoglavo uspinjanje na političkoj ljestvici upravo bilo ono što je Sula pokušavao spriječiti. I, iako je Pompej u konačnici uspio vratiti Španjolsku, štetu koju je njegovo imenovanje učinilo nije bilo moguće popraviti.³⁵⁷

³⁴⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 136.

³⁴⁹ H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 168.

³⁵⁰ P. Erdkamp, „Army and Society“, str. 293.

³⁵¹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 46.

³⁵² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 112.

³⁵³ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 60.

³⁵⁴ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 46.

³⁵⁵ Kvint Sertorije bio je jedan od Marijevih pristaša koji je uspio preživjeti Suline proskripcije. Iako je u Španjolsku došao kao namjesnik, uskoro je podigao ustanak te čitavu provinciju proglasio neovisnom o Rimu.

³⁵⁶ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 60.

³⁵⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 46.

5. Konačna kriza – od 70. do 44. g. pr. Kr.

U usporedbi s naglim društveno-političkim promjenama i epizodama političkoga nasilja u razdoblju između Savezničkoga rata te Pompejeva i Krasova konzulstva 70. g. pr. Kr., iduća dva desetljeća bila su razdoblje relativne političke stabilnosti. Samo je jedan veći sukob potresao Italiju u tome razdoblju, a to je bio poznati Katilinjin ustanak.³⁵⁸ Ipak, ustaljene su se konvencije političkoga života drastično promijenile, a nasilni su činovi često prekidali politički život. Razdoblje problematizirano u ovome poglavlju postalo je zloglasno prema izbornoj korupciji i nasilju koje ju je pratilo.³⁵⁹ Proširenje rimskoga građanskog prava na čitavu Italiju i priljev novih glasača značili su da rimska elita mora usvojiti nove mehanizme, kako bi osigurala pobjede na izborima i željeni kontinuitet vlasti. Bogata italska aristokracija, u želji za političkim probitkom, u sve je većoj mjeri počela pristizati u Rim, a s njome su, dakako, dolazili i njezini glasači. Temeljna promjena dogodila se i u rimskome Senatu. Nakon Suline reforme, Senat se u velikoj mjeri počeo sastojati od ljudi kojima je politički život bio novina. Na političku scenu takvi pojedinci nisu došli zahvaljujući uspjehu na izborima, nego zahvaljujući odanosti koju su pokazali prema Suli.³⁶⁰ Kada je sukob između Pompeja i Senata, s jedne strane, te Cezara, s druge strane, prisilio osvajača Galije da u prvim tjednima 49. g. pr. Kr. odluči prijeći Rubikon, kao što će se pokazati, takav je oslabljeni republikanski sustav nepovratno uništen.

5.1. Pompejeva dominacija

Godine 70. pr. Kr. završetak je dvaju ratova u Rimu obilježen proslavama. Kras je dobio *ovatio*, skromniju verziju trijumfa na kraju svoje uspješne kampanje protiv Spartaka,³⁶¹ a Metel Pio i Pompej dobili su trijumfe za uspješnu španjolsku kampanju.³⁶² S Italijom konačno u miru i eliminiranim Sertorijem, ratovi 80-ih g. pr. Kr. napokon su zaključeni.³⁶³ Iako su i dalje postojale određene napetosti, i Pompej i Kras raspustili su svoje vojske te se zajednički prijavili na

³⁵⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 140.

³⁵⁹ Jeffrey Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, u: *A Companion to the Roman Republic*, (ur.) Nathan Rosenstein, Robert Morstein-Marx, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 190.

³⁶⁰ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 131.

³⁶¹ Godine 73. pr. Kr. osamdesetak gladijatora pobjeglo je iz gladijatorske škole u Capui. Njihov vođa, Spartak, ubrzo je privukao više od 70.000 robova iz čitave Italije. Nakon što su 72. g. pr. Kr. porazili dvije konzularne vojske, sljedeće je godine njihov ustanak ugušilo čak deset rimskih legija.

³⁶² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 117.

³⁶³ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 61.

konzularnim izborima za 70. g. pr. Kr., koje su i osvojili.³⁶⁴ U Pompejevu slučaju, njegov izbor za konzula označio je i kraj anomalije, prema kojoj je čovjek koji nikada nije obnašao ni jednu magistraturu, pa čak ni bio član Senata, upravljao republikanskim vojskama.³⁶⁵ Njegova je kandidatura bila iregularna, s obzirom na njegovu dob i preskakanje magistratura, ali je Senat odlučio posebnim dekretom staviti Pompeja iznad odredbi *lex annalis*.³⁶⁶ Pompej je u svojoj kampanji jasno dao do znanja kako će ukloniti i posljednja ograničenja koja je Sula nametnuo pučkim tribunima, a upravo je pritisak za restauracijom tribunskih moći bio politička pozadina konzularnih izbora. Jasno je da je tim potezom Pompej stekao naklonost u narodu.³⁶⁷ Također, prvi put nakon 86. g. pr. Kr. te su godine izabrana i dva cenzora. Poznato je kako su oni registrirali 910.000 novih rimskih građana te na taj način, pretpostavlja se, završili popis rimskoga biračkog tijela.³⁶⁸ Isto tako, proveli su čistku Senata te je čak više od 10 % njegovih članova, ukupno 64, bilo izbačeno.³⁶⁹ Restauracijom tribunskih moći, tribuni su ponovno krenuli sa svojom zakonodavnom aktivnošću. Narativ o konačnoj krizi Rimske Republike mora početi s Aulom Gabinijem, tribunom 67. g. pr. Kr., i njegovim zakonskim prijedlogom da se rimski problem s piratima riješi s pomoću *imperium extraordinarium*.³⁷⁰

Piratstvo je u mediteranskome bazenu uistinu bilo gorući problem. Pirati su većinom bili izbjeglice, koji su, pobjegavši od svojih domova zbog političke netolerancije, nove domove potražili u nepristupačnim bazama³⁷¹ – otok Kreta bio je jedno od glavnih piratskih uporišta.³⁷² Eliminacijom grčke mornarice, nakon osvajanja Grčke, Rim je stvorio vakuum, koji su pirati željno iskoristili. Vrlo su brzo počeli ometati protok trgovinskih dobara, a na taj način i dostavu vitalnih zaliha u Rim i Italiju.³⁷³ Godine 74. pr. Kr. Marko Antonije dobio je specijalno zapovjedništvo, koje, iako je postiglo neke uspjehe, nije stalo na kraj problemu gusarenja. Borba protiv pirata nastavljena je i nakon što je Kvint Metel preuzeo to isto zapovjedništvo 68. g. pr.

³⁶⁴ Robin Seager, „The rise of Pompey“, u: *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, (ur.) John Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 223.

³⁶⁵ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 118.

³⁶⁶ R. Seager, „The rise of Pompey“, str. 223.

³⁶⁷ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 118.

³⁶⁸ R. Seager, „The rise of Pompey“, str. 225.

³⁶⁹ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 62.

³⁷⁰ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 192.

³⁷¹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 50.

³⁷² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 143.

³⁷³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 50.

Kr. Iako je Metel uspješno opsjeo nekoliko kretskih gradova, u globalu to nije imalo nikakvoga većeg učinka na samu piratsku aktivnost.³⁷⁴

Savezništvo tribuna i vojnih zapovjednika, koje je započelo s Marijem i Saturninom, ponovno se očitovalo u povezanosti Pompeja i spomenutoga Aula Gabinija. Gabinije je pred narodnu skupštinu, 67. g. pr. Kr., iznio prijedlog, *lex Gabinia*, prema kojemu se trogodišnje specijalno zapovjedništvo trebalo podariti bivšemu konzulu. Neograničene moći toga zapovjednika imale bi jaču snagu nego *imperium* ostalih generala unutar 50 milja od samoga mora. Uz taj zakon, dakako, dolazili su i golemi resursi.³⁷⁵ Iako sam zakon nije eksplicitno imenovao Pompeja zapovjednikom, svima je bilo jasno komu je zakon namijenjen.³⁷⁶ Zakon je u konačnici uspješno izglasan, ali uz veliku količinu nasilja. Zanimljivo je spomenuti komentar koji je Kvint Lutacije Katul uputio rimskom narodu prilikom jednoga javnog obraćanja: *Pompej je uistinu velik čovjek*, rekao je, *ali je već sada prevelik za ovu Republiku*.³⁷⁷ Ne može se osporiti da je Pompej uistinu i bio dobar izbor za tu kampanju, ali ostaje činjenica da je na taj način dodatno ojačao svoju političku poziciju.³⁷⁸

Pompej je na korištenje dobio nevjerojatne resurse. Na raspolaganje mu je stavljeno 15 legata, s propretorskim ovlastima, minimalno 270 brodova, 20 legija, 4000 konjanika te pravo da koristi javni novac gdje god se on u Republici nalazio – čini se da je bilo potrebno oko 36.000.000 denara. U samo tri mjeseca, Pompej je na čelu rimske mornarice riješio problem piratstva.³⁷⁹ Čini se da je Pompej za svoju kampanju dobio jednake ovlasti kao i Marko Antonije sedam godina prije, ali je Senat ipak reagirao na dva potpuno različita načina. Dok je Marko Antonije dobio ovlasti uz blagoslov Senata, Pompej se, s druge strane, s obzirom na to da su tribunske moći bile u potpunosti obnovljene, odlučio osloniti na tribune i rimski narod. U tome je trenutku u Rimu djelovala snažna antisenatorska struja, što je vidljivo iz brojnih optužnica podignutih protiv njih, a Pompej je bio i više nego spreman iskoristiti javno mnijenje.³⁸⁰

Kada su vijesti o njegovoj pobjedi pristigle u Rim, Pompej je proslavljen kao najveći vojni zapovjednik kojega je Rim ikada vidio. Takva popularnost osigurala je Pompeju i zapovjedništvo

³⁷⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 143.

³⁷⁵ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 192.

³⁷⁶ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 51.

³⁷⁷ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 192.

³⁷⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 51.

³⁷⁹ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 62.

³⁸⁰ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 144., 145., 146.

protiv Mitridata.³⁸¹ Rim se, naime, 74. g. pr. Kr. upustio u još jedan rat u nizu ratova s pontskim kraljem. Zapovjedništvo je nad tim sukobom isprva predano Luciju Liciniju Lukulu, upravitelju rimske provincije Azije. U vojnome pogledu, rane godine njegova zapovjedništva uistinu su i bile uspješne, a do 70. g. pr. Kr. Mitridatova je vojska bila gotovo uništena. Ipak, nemogućnost da rat privede kraju, na kraju je Lukula koštala zapovjedništva.³⁸²

Zahvaljujući djelovanju Gaja Manilija, još jednoga pučkog tribuna, 66. g. pr. Kr. zapovjedništvo nad istočnim vojskama preneseno je na Pompeja.³⁸³ Bilo je istine u tvrdnjama opozicije kako Pompej dolazi na kraju rata samo da pobere slavu, jer Mitridat s kojim se suočio i koji si je na kraju 63. g. pr. Kr. oduzeo život, bio je puka sjena Mitridata s kojim se suočio Lukul.³⁸⁴ Ipak, zadatak koji je Pompeju povjerio *lex Manilia* uspješno je ostvaren. Kada je u proljeće 62. g. pr. Kr. Pompej krenuo prema Rimu, na Istoku je ostavio četiri provincije pod izravnom rimskom upravom: Aziju, Bitiniju i Pont, Kilikiju te Siriju.³⁸⁵ Pompejeva su osvajanja označila početak rimskoga Bliskog istoka, a s financijskoga aspekta, danak koji je počeo pristizati u Rim bio je udvostručen.³⁸⁶

Gnej Pompej i njegova politička karijera na različite su načine izazvali postojeći status *quo* i redefinirali prirodu političkoga uspjeha u Republici. Važna točka njegove karijere bila je 79. g. pr. Kr., kada je, usprkos zahtjevima, odbio raspustiti svoju vojsku. Kroz čitavu svoju karijeru Pompej je izbjegavao *cursus honorum*. U konačnici, Pompej je gotovo 30 godina držao *imperium* te zapovijedao rimskim legijama. Ne samo da je ovaj vremenski period bio u potpunosti suprotan republikanskim praksama nego se samo jedan, od ukupno pet *imperiuma*,³⁸⁷ mogao povezati s nekom od magistratura. Pompejeva „ustavna“ izuzetnost postala je vrlo brzo jedan od destabilizirajućih faktora u Rimskoj Republici.³⁸⁸

³⁸¹ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 192.

³⁸² D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 52.

³⁸³ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 147.

³⁸⁴ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 52.

³⁸⁵ A. Lintott, *The Romans in the Age of Augustus*, str. 63.

³⁸⁶ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 298.

³⁸⁷ 1) Prvi *imperium* stekao je zahvaljujući Suli, za vrijeme Savezničkoga rata, te ga je imao do 79. g. pr. Kr. 2) Drugi je započeo senatorskim dekretom, 77. g. pr. Kr., i trajao je sve do 71. g. pr. Kr. 3) Nakon što je 70. g. pr. Kr. izabran za konzula, samo je nekoliko sati proveo kao privatni građanin prije nego što je stekao konzularni *imperium*. 4) Godine 67. pr. Kr., zahvaljujući *lex Gabinia* i *lex Manilia*, stekao je četvrti *imperium* koji će držati do 61. g. pr. Kr. 5) Peti i posljednji započeo je 57. g. pr. Kr., a njega će Pompej držati do svoje smrti, 48. g. pr. Kr.

³⁸⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 240.

5.1.1. Sklapanje trijumvirata

Rim u koji se Pompej na kraju 62. g. pr. Kr. vratio bio je u velikoj mjeri promijenjen. Tijekom Pompejeva odsustva, njegov bivši sukonzul Kras nije gubio vrijeme te je, trošeći velika sredstva, stekao značajnu političku potporu. Jedan od njegovih pristaša bio je i Gaj Julije Cezar, koji je, oslanjajući se na pučke tribune i narod, do 62. g. pr. Kr. napredovao do položaja pretora.³⁸⁹

Usprkos velebnomu trijumfu koji je Pompej proslavio 61. g. pr. Kr., političko ozračje nije bilo na njegovoj strani.³⁹⁰ Njegova je frakcija s vremenom počela slabjeti jer mrežu njegovih saveznika nije povezivao zajednički cilj te isti politički svjetonazori, nego priznanje da je Pompejeva podrška ključna za uspjeh u političkoj karijeri.³⁹¹ „Narodni je pokret“ postao u mnogo čemu radikalniji od njegova odlaska, a korištenje oružanih masa i nasilje ponovno su postali politička svakodnevnica. Pompej se, ne želeći više biti povezan s njima, ovaj put okrenuo rimskomu Senatu.³⁹² Ipak, senatori ne samo da su odbili surađivati s njim nego su, smatrajući da će bez svoje vojske biti slabiji, počeli otvoreno pokazivati neprijateljstvo.³⁹³ Istodobno je Pompej čekao ratifikaciju mirovnih ugovora koje je sklopio za vrijeme svoje istočne kampanje, a osim toga trebao je i izglasavanje *lex agraria*, kako bi njegovi vojnici veterani mogli dobiti zemlju. Neuspjeh da svoje potrebe zadovolji kroz Senat natjeralo su Pompeja, 60. g. pr. Kr., da još jednom usvoji popularne metode.³⁹⁴

Iste se godine Julije Cezar vratio iz Španjolske, gdje je obnašao propretorski mandat. Njegov trenutačni zahtjev bio je da mu Senat odobri trijumf,³⁹⁵ a isto se tako Cezar želio kandidirati i za konzula za godinu 59. pr. Kr. Ipak, Senat je pred Cezara odlučio staviti dvojbu.³⁹⁶ Naime, da bi dobio trijumf, vojskovođa je morao čekati izvan granice samoga grada. S druge strane, da bi podnio svoju konzularnu kandidaturu, Cezar je to morao učiniti osobno i prijeći svetu granicu grada, *pomerium*, nakon čega bi izgubio *imperium*, a time i mogućnost trijumfa. Bio je to u velikoj mjeri politički potez Katona Mlađega, jednoga od najljućih Cezarovih protivnika. Katon se bojao kako bi Cezarova kandidatura uvelike naštetila kandidaturi njegova zeta Marka

³⁸⁹ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 90., 91.

³⁹⁰ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 160.

³⁹¹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 53.

³⁹² J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 197.

³⁹³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 60.

³⁹⁴ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 160.

³⁹⁵ Cezar je, naime, za vrijeme svoga namjesništva postigao značajne vojne uspjehe protiv plemena Kantabara.

³⁹⁶ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 61.

Kalpurnija Bibula, kao što je to bio slučaj 65. g. pr. Kr.³⁹⁷ Senatori su, očito je, htjeli zavlaci Cezara kako bi odustao od kandidature, ali se on ipak, suprotno očekivanjima, odrekao svoga trijumfa i odlučio natjecati na izborima.³⁹⁸

Uzme li se u obzir Cezarovo neslaganje sa senatorskom elitom, Cezarova pobjeda na izborima bila je vrlo upitna. Moguće je kako se upravo iz ovoga razloga rodila ideja o političkome prijateljstvu između Cezara, Krasa i Pompeja. Cezar i Kras bili su stari saveznici, a Pompej je i dalje čekao ratifikaciju mirovnih ugovora i agrarni zakon.³⁹⁹ U zamjenu za obećanje da će donijeti sve one zakone koji su Pompeju bili potrebni, Cezar je dobio političku i financijsku potporu Gneja Pompeja. Zajednički resursi Krasa i Pompeja trebali su biti dovoljni, ali zahvaljujući opsežnomu podmićivanju senatora te iako je Cezar izabran za konzula, uz njega je na dužnost stupio Marko Kalpurnije Bibul, a ne jedan od Pompejevih kandidata. Sam je Katon priznao kako je tada podmićivanje na izborima bilo za dobro Republike.⁴⁰⁰

Na taj je način stvoren prvi trijumvirat između trojice moćnika. Iako je u počecima dogovor između Pompeja, Cezara i Krasa bio poznat samo nekolicini ljudi, uskoro je postao poznat svima. Satirist Varon, primjerice, prvi je trijumvirat nazivao „troglavim čudovištem“ jer, za razliku od drugoga, nije predstavljao instrument rimske vlasti. Argument kako su na taj način Cezar, Kras i Pompej htjeli steći dominaciju nad rimskim političkim životom ne može biti osporen, ali, s druge strane, nevoljkost vladajućih da udovolje razumnim potraživanjima Pompeja, Cezara i Krasa bila je prvotni okidač njegova stvaranja.⁴⁰¹

5.2. Republika između Pompeja i Cezara

Novost Cezarova konzularnoga mandata nije toliko ležala u suradnji sa starim konzulima koliko u taktikama koje je Cezar primijenio.⁴⁰² S Krasom i Pompejem na svojoj strani, iznošenjem zakona direktno pred narodnu skupštinu te namještaujući tribunske izbore za iduću godinu, Cezar je uspio u potpunosti zaobići rimski Senat.⁴⁰³ Prvi mjeseci Cezarova mandata bili su posvećeni pribavljanju zemlje za Pompejeve veterane, gdje je gotovo 25.000 vojnika steklo

³⁹⁷ Te su godine obojica služili kao edili. Ipak, Cezarova edilska aktivnost u potpunosti je zasjenila Bibula. Zahvaljujući Krasovoj potpori, Cezar je organizirao grandiozne igre u kojima se natjecalo 160 parova gladijatora i tako stekao potporu čitavoga rimskog naroda.

³⁹⁸ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 198.-199.

³⁹⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 62.

⁴⁰⁰ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 199.

⁴⁰¹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 62.-63.

⁴⁰² C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 164.

⁴⁰³ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 314.

nove zemljišne površine.⁴⁰⁴ Ostale je nužne zakone također proveo tribun Publije Vatinije. Mirovni ugovori koje je Pompej sklopio napokon su ratificirani, a 1/3 ugovora za skupljanje poreza u Aziji predana je vitezovima.⁴⁰⁵ Vatinije se također pobrinuo i za Cezarove potrebe. Iako je Senat još 60. g. pr. Kr. odlučio kako će prokonzularni mandat konzuli iz 59. g. pr. Kr. obnašati nad provincijom „šumskih predjela i cesta“,⁴⁰⁶ Vatinije je, apelirajući direktno pred rimskim pukom, uspio donijeti zakon kojim su Cezaru na upravu predane Cisalpinska Galija i Ilirik te tri legije na pet godina. Nakon što je upravitelj Transalpinske Galije preminuo i nakon što su u Rimu počele kolati vijesti o neprijateljskim plemenima, Senat je, iako nevoljko, Cezaru na upravu dao i Galiju s one strane Alpa.⁴⁰⁷

Zakonodavna aktivnost rimskoga konzula, nakon Sulina razdoblja, nije bila neuobičajena pojava. No, opseg Cezarove zakonodavne aktivnosti te javna potpora koju je pri tome uživao uistinu jesu. Unatoč snažnoj senatorskoj opoziciji i nesuradnji drugoga konzula Marka Bibula, svi su Cezarovi zakoni uspješno doneseni.⁴⁰⁸ Ipak, taktika koju je primijenio Bibul dovela je pod velik upitnik legalnost Cezarove konzularne aktivnosti. Naime, svi konzuli, pretori i tribuni imali su ovlasti proglasiti tzv. promatranje neba u potrazi za znamenjem, *spectio*, nakon čega bi svaka zakonodavna aktivnost u državi morala prestati. Nakon što je Bibul iskoristio ovaj manevar, čitav Cezarov zakonodavni program trebao je biti zaustavljen. Dakle, s obzirom na to da nije postojala suglasnost drugoga konzula, pitanje je koliko su Cezarove odredbe iz 59. g. pr. Kr. uistinu i bile legalne.⁴⁰⁹

Još je jedan njegov politički čin važno spomenuti u ovome kontekstu, a to je postavljanje Klodija⁴¹⁰ za pučkoga tribuna 58. g. pr. Kr. Iako je njegova zakonodavna aktivnost bila prepuna kontroverznih zakona, Klodijev pravi značaj ležao je u činjenici da se među prvima počeo koristiti uličnim bandama kao političkim sredstvom. Od 58. g. pr. Kr. pa sve do svoje smrti, Klodije će, koristeći se nasiljem, dominirati rimskom političkom scenom.⁴¹¹ Kada ga je 52. g. pr.

⁴⁰⁴ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 63.

⁴⁰⁵ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 200.

⁴⁰⁶ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 164.

⁴⁰⁷ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 315.

⁴⁰⁸ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 164.

⁴⁰⁹ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 200.

⁴¹⁰ Publije Kludije Pulher pripadao je patricijskoj obitelji Kludijevaca. Ipak, on se želio odreći svoga patricijskog statusa, kako bi se mogao natjecati na izborima za pučkoga tribuna. Nakon velikoga broja neuspjelih pokušaja, promjenu njegova položaja realizirali su Cezar i Pompej.

⁴¹¹ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 201.

Kr. ubila suparnička banda, nemoć rimskoga Senata postala je očita – nemajući drugoga izbora, Senat je pozvao Pompeja da preuzme kontrolu nad državom.⁴¹²

Ipak, situacija je za sada bila relativno mirna. Nakon što je Klodije uspješno izabran za pučkoga tribuna, Cezar je na čelu vojske, uvjeren kako je njegov politički položaj u Rimu siguran, krenuo prema svojim provincijama.⁴¹³ Vanjskopolitička epizoda koja je potom uslijedila dobro je poznata. Cezar je, u roku od samo nekoliko godina, svladao sva galska plemena te čitavu Galiju pretvorio u rimsku provinciju. Ono što je značajno za ovaj rad jesu političke implikacije Cezarovih postupaka. Naime, još od 59. g. pr. Kr. zakoni koje je Cezar donio kao konzul bili su na udaru. Njegovi uspjesi u Galiji smatrani su okrutnošću, a dodatno oružje u ruke senatorske oligarhije stavila je činjenica da je Cezar većinu svoga prokonzularnog mandata proveo izvan granica svoje provincije.⁴¹⁴ Treba se prisjetiti, Sulin *lex Cornelia de maiestate*, koji nikada nije opozvan, zabranio je napuštanje provincije na čelu s vojskom bez eksplicitnoga odobrenja Senata. Kada je jedan od konzularnih kandidata za 55. g. pr. Kr., Lucije Domicije Ahenobarb, javno proglasio kako će, ako bude izabran, zapovjediti Cezarov opoziv i suditi mu zbog prijestupa koje je počinio kao konzul i prokonzul, Cezar je morao intervenirati.⁴¹⁵

Početakom 56. g. pr. Kr. Cezar je predložio sastanak sa Krasom i Pompejem. Bio je u potpunosti upoznat s političkom situacijom u Rimu, a njegove petogodišnje ovlasti trebale su uskoro isteći.⁴¹⁶ Na konferenciji u Luki trijumviri su odlučili nastaviti svoju suradnju. Kako bi onemogućili Ahenobarba da realizira prijetnju o opozivu, odlučeno je da će se Pompej i Kras zajednički kandidirati na konzularnim izborima za 55. g. pr. Kr., a njihovu će pobjedu osigurati Cezarove trupe poslone u Rim na dopust. Cezarov je mandat, s druge strane, obnovljen na još pet godina. Godine 55. pr. Kr., dakle, i Pompej i Kras ponovno su postali konzulima. Za njihove prokonzularne provincije određene su Španjolska i Sirija, i to na mandat od pet godina. U dodatku, *lex Licinia Pompeia* ozakonio je Cezarovo novo namjesništvo u Galiji, ili do kraja 50. g. pr. Kr. ili do početka 49. g. pr. Kr.⁴¹⁷

⁴¹² H. Mouristen, *Politics in the Roman Republic*, str. 168.

⁴¹³ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 202.

⁴¹⁴ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 82.

⁴¹⁵ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 69.

⁴¹⁶ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 91.

⁴¹⁷ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 101.-102.

Stabilnost koja je uspostavljena sporazumom u Luki bila je kratkoga vijeka. Dva su događaja specifično raspad trijumvirata i izbijanje rata učinila neizbježnim.⁴¹⁸ Godine 54. pr. Kr. preminula je Julija, Pompejeva žena i Cezarova kćer. Pompej je nakon toga odbio Cezarov prijedlog da obnove bračne veze, a već je iduće godine Kras, čije je vojno iskustvo bilo ograničeno, ubijen u ratu s Partima.⁴¹⁹

Za razliku od Krasa, Pompej nije preuzeo namjesništvo nad svojom provincijom. Umjesto toga, ovlastio je svoje legate da u njegovo ime upravljaju Španjolskom, ali je on, s obzirom na to da je posjedovao prokonzularni *imperium*, morao fizički napustiti Rim.⁴²⁰ Ipak, Pompej se nije previše udaljavao. Bez ijednoga trijumvira prisutnoga u gradu, eskalirali su sukobi između suprotstavljenih bandi. Velike vrućine koje su pogodile Rim, u kombinaciji s oskudicom žita, rezultirale su gotovo stalnim provalama nasilja.⁴²¹ Kada je 53. g. pr. Kr. završila bez da je izabrana i jedna magistratura za sljedeću godinu, Senat je, spomenuto je, izdao *senatus consultum ultimum* i ovlastio Pompeja da konačno uvede red na rimske ulice.⁴²²

Pompejevo izvanredno treće konzulovanje 52. g. pr. Kr. bilo je obilježeno zakonodavnim programom koji će se pokazati značajnim za izbijanje rata.⁴²³ Potkupivši tribune, Pompej je donio zakon kojim je dopušteno da se Cezar direktno s položaja prokonzula kandidira na konzularne izbore, bez perioda u kojemu bi morao biti privatni građanin, a kao takav podložan tužbama.⁴²⁴ Ovaj je zakon, jasno je, bio Cezaru u korist. No, s druge strane, sljedećim je zakonom Pompej postavio interval od pet godina između obnašanja magistrature i promagistrature. Navodno je Pompej, shvativši kontradiktornost svojih postupaka, vlastoručno na prijedlog toga zakona napisao kako se on ne odnosi na Cezara.⁴²⁵

Kroz čitavu 51. g. pr. Kr. pojedinci s političkom ambicijom potpaljivali su političku atmosferu u Rimu. Jedan od konzula, Marko Klaudije Marcel, pokušao je, s obzirom na to da je Cezar do tada uspješno ugušio pobunu koju je podigao Vercingetoriks, Cezara vratiti u Rim.⁴²⁶ Njegov je zahtjev blokirao Pompej i tribunski veto. Bičevanje koje je isti konzul proveo nad stanovnikom

⁴¹⁸ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 71.

⁴¹⁹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 102.

⁴²⁰ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 96.

⁴²¹ R. L. Fox, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, str. 319.

⁴²² H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 102.

⁴²³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 72.

⁴²⁴ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 114.

⁴²⁵ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 103.

⁴²⁶ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 116.

Cisalpinske Galije, na koju je Cezar htio proširiti građanska prava, također je bilo namijenjeno kao uvreda Cezaru. Konačno, u rujnu su se iste godine Pompej i Cezar susreli. Nakon sastanka, Pompej je u Rimu izjavio kako nema govora o Cezarovu opozivu sve do proljeća iduće godine.⁴²⁷ Cezarovo stajalište u Rimu 50. g. pr. Kr. branio je tribun Gaj Skribonije Kurion, stavljajući veto na svaki pokušaj Cezarova opoziva.⁴²⁸ Kada je 1. prosinca 50. g. pr. Kr. Kurion podnio prijedlog da i Cezar i Pompej predaju svoje provincije i vojske istovremeno, prijedlog je prihvaćen u Senatu s 370 glasova, dok je samo 22 senatora bilo protiv. Ipak, na mjeru je odmah stavljen veto od suprotstavljenoga tribuna, a Pompej je pozvan od konzula da spasi Republiku.⁴²⁹

Sljedeće su godine tribuni Kvint Kasije i Marko Antonije ponovno predložili Kurijev prijedlog o razoružanju, ali je opet njihov prijedlog kontriran protuprijedlogom da se Cezara proglasi državnim neprijateljem. Spoznaja o posljednjim mjesecima mira uvelike je ograničena.⁴³⁰ Poznato je kako su Anotonije i Kasije zamoljeni da odstupe s položaja, a Senat je, bojeći se pomirenja Cezara i Pompeja, donio *senatus consultum ultimum* i Cezara proglasio državnim neprijateljem.⁴³¹ Bio je to pretposljednji korak prema građanskome ratu. Kada je Cezar čuo za takav razvoj događaja, uime svoje časti, *dignitas*, časti svojih legionara i obrane narodnih tribuna prešao je rijeku Rubikon. Započeo je još jedan građanski rat.⁴³²

Nasilje i sukobi, koji su potom uslijedili, neće biti elaborirani. Sam je rat vođen na nekoliko različitih bojišta diljem Republike, sve do 45. g. pr. Kr. Ipak, konačna se bitka odigrala nešto ranije, kod mjesta Farsala 48. g. pr. Kr.⁴³³ Pompejeve su snage tada definitivno potučene, a izvori navode da je oko 30.000 njegovih legionara bilo zarobljeno ili ubijeno. Do 45. g. pr. Kr. Cezar je postao neosporeni vladar Rima i Rimske Republike.⁴³⁴ Iako je Cezarova moć počivala u njegovim legijama i veteranima – do 44. g. pr. Kr. Cezar je još imao 35 legija pod punom vojnom spremom – sve njegove ovlasti imale su pravilan ustavni oblik.⁴³⁵

⁴²⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 73.

⁴²⁸ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 118.

⁴²⁹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 104.

⁴³⁰ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 73.

⁴³¹ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 104.

⁴³² Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 113.

⁴³³ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 75.

⁴³⁴ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 208.

⁴³⁵ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 126.

Baza moći bio je položaj diktatora, koji mu je podaren nekoliko puta u različitim oblicima, da bi 44. g. pr. Kr. postao doživotnim – *dictator perpetuo*.⁴³⁶ Njegovi konzulati, 48. g. pr. Kr. te od 46. do 44. g. pr. Kr., bili su vrlo korisni da prisvajanje moći prikažu legalnim. Čak i kada je 45. g. pr. Kr. bio jedini konzul, presedan je mogao pronaći u Pompeju 52. g. pr. Kr.⁴³⁷ Iako nije tražio tribunske ovlasti, *tribunicia potestas*, 44. g. pr. Kr. stekao je pravo tribunske nepovredivosti, *tribunicia sacrosanctitas*. Iste godine dodijeljen mu je i naslov oca domovine, *parens patria*. Još od 63. g. pr. Kr. bio je *pontifex maximus*, a kada od 47. g. pr. Kr. postaje augurom, dobiva kontrolu nad religijskom aktivnošću čitave Republike.⁴³⁸ Cenzorske ovlasti mogao je iskazivati kroz *praefectura morum*, koju je stekao 46. g. pr. Kr. Time se Cezar imao pravo uplitati u rad Senata te moralni i socijalni život rimskih građana. Kao i pobjednički generali prije njega, od svojih trupa bio je slavljen kao *imperator*, iako on sam nikada nije koristio tu titulu.⁴³⁹ Sve te ovlasti, potpora vojske te široka mreža klijenata značili su da je Cezar stekao dominantnu poziciju u Republici. Ipak, je li tu vlast htio iskoristiti za rušenje Republike ostaje nejasno.⁴⁴⁰ Moguće je kako je Cezar shvaćao da Republika više nikada ne može postojati u starome obliku. Sulina je karijera i sudbina njegovih reformi to pokazala. Sebična oligarhija nije uspjela očuvati red i mir, a kamoli organizirati državnu upravu. Dani su grada-države za Cezara bili odbrojeni i Rim je morao prihvatiti drugačije uređenje. Da je Republika postala utvara bez tijela, jedna je od njegovih najpoznatijih izjava.⁴⁴¹ Ipak, na Martovske Ide 44. g. pr. Kr., ubojice, vjerojatno zaslijepljene zavišću, spriječile su Cezara da svoje rješenje i primijeni.

5.3. Gaj Julije Cezar i preobrazba Rimske Republike

O događajima 49. g. pr. Kr., osobito o Cezarovu prelasku rijeke Rubikon, i 44. g. pr. Kr., vođene su brojne rasprave među povjesničarima antike, koje su rezultirale različitim teorijama o slomu Rimske Republike. Kroz rad je predstavljeno nekoliko dominantnijih teorija – Scheiderova teorija o pogrešnoj ekonomskoj politici Senata, Bruntova teorija o razbijanju političkoga konsenzusa, Smithova teorija o odgovornosti braće Grahko te Machiavellijeva i Montesquieuova teorija o teritorijalnome proširenju kao uzroku preobrazbe. Ono što je tim

⁴³⁶ J. Tatum, „The Final Crisis (69–44)“, str. 208.

⁴³⁷ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 80.

⁴³⁸ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 126.

⁴³⁹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 80.

⁴⁴⁰ Zanimljivo je za spomenuti događaj koji se odigrao dok je Cezar obnašao položaj diktatora. Kada je Cezara rimski puk dočekao na ulicama Rima i počeo slaviti kao kralja, on je odgovorio kako nije kralj već Cezar: *Non sum rex Caesar*. Naime, „Rex“ je bio rimski *cognomen* kao što je „King“ uobičajeno englesko prezime.

⁴⁴¹ Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, str. 113.

teorijama zajedničko jest da se sve fokusiraju na neki od problema koji su pogodili Republiku i u konačnici doveli do njezine preobrazbe.

S druge strane, Gruen je u svojoj teoriji otišao korak dalje. Iako je utvrdio kako nitko nije svjesno htio propast Rimske Republike, također je iznio provokativnu tvrdnju kako rimsku državu, zapravo, nije opterećivao nikakav terminalni problem. Prema njegovu mišljenju, republikanska je politika funkcionirala na apsolutno identičan način sve do građanskoga rata između Cezara i Pompeja. Ponavljajući problemi Rima i njegove okolice, povezivanje velikih vojski s generalima, pa čak i izvanredno duga zapovjedništva, nisu bili znakovi slabosti Rimske Republike. Prema njegovu stajalištu, nije slabost Rimske Republike dovela do građanskoga rata, koji ju je naposljetku srušio, nego je građanski rat doveo do rušenja Republike. Prokonzul, nevoljan da raspusti svoje vojske, zadao je prvi udarac, njegovo umorstvo 44. g. pr. Kr. drugi, a desetljeće napornih građanskih ratova nakon toga završilo je posao.⁴⁴²

Gruenova tvrdnja kako je građanski rat između Cezara i Pompeja bila svojevrsna nesreća, s posljedicama koje su konačnici pridonijele oblikovanju zapadne civilizacije, ne može se, jasno je, uzeti bez rezerve. Iako je bio u pravu kada je pažnju usmjerio na postupke Gaja Julija Cezara i Gneja Pompeja, vrlo je teško prihvatiti njegovu tvrdnju da bi Republika, samo da su Cezar i tribun Skribonije bili diplomatski, u konačnici opstala.⁴⁴³ Kako je to opisao Montesquieu: *Da su Cezar i Pompej razmišljali više poput Katona, drugi bi razmišljali poput Cezara i Pompeja.* Odnosno, da Cezar 49. pr. Kr. nije prešao rijeku Rubikon, drugi čovjek, slična podrijetla i slične karijere, pronašao bi neki drugi Rubikon za prijelaz.⁴⁴⁴ Pa čak i ako se Cezar odluči držati tehnički odgovornim za rat, jasno je kako ni on ni Pompej, a ni većina senatora, taj rat nisu tražili. Treba se prisjetiti kako je 50. g. pr. Kr. čak 370 senatora poduprlo prijedlog o razoružanju. Jedna od Cezarovih izjava možda dobiva premalo pažnje. Naime, nakon bitke kod Farsala, Cezar je prolazeći bojnim poljem uzviknuo *hoc voluerunt*.⁴⁴⁵ Bila je to uistinu mala senatorska klika – 22 senatora, ali s dovoljno snage i moći da spriječi prijedlog o razoružanju.⁴⁴⁶

⁴⁴² Erich Gruen, *The Last Generation of the Roman Republic*, University of California Press, Berkeley, 1995. str. 498.-503.

⁴⁴³ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 629.

⁴⁴⁴ T. Stevenson, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, str. 179.

⁴⁴⁵ *Hoc voluerunt*: „Ovo je ono što su tražili“. U nešto slobodnijem prijevodu može značiti i „Oni su otpočeli.“

⁴⁴⁶ H.H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.*, str. 104.

Ključni događaj za preobrazbu Rimske Republike bilo je ubojstvo Gaja Julija Cezara 44. g. pr. Kr. Nije u potpunosti jasno zašto je Republika uspjela preživjeti štetu koju su joj nanijeli Sula, Marije i Cina 80-ih g. pr. Kr, ali ne i smrt jednoga od njezinih najvećih vođa.⁴⁴⁷

Za Cezarove ubojice, predvođene Markom Junijem Brutom, Republika je bila suspendirana građanskim ratom. Svojim su činom htjele u Rim vratiti politički status *qou*, kakav je vladao prije rata. Ipak, krivo su razumjele političke posljedice svoga čina. I, iako su za uski krug suradnika ubojice uistinu i bile osloboditelji, za većinu populacije postale su državni neprijatelji. Bile su prisiljene bježati iz Rima te povesti rat, koji su izgubili. Pomalo paradoksalno, ali najpoznatiji pokušaj obnove Republike doveo je u konačnici do stvaranja monarhije.⁴⁴⁸

Spomenutu mješavinu ovlasti koju je Cezar stvorio, postalo je očito nakon njegove smrti, samo je on mogao kontrolirati.⁴⁴⁹ Godine 43. g. pr. Kr. *lex Titia* označio je početak apsolutne vlasti nad Rimom za trojicu ljudi. Marku Antoniju, Marku Emiliju Lepidu i Gaju Oktavijanu povjereno je kažnjavanje Cezarovih ubojica i obnova rimske države – *triumviri rei publicae constituend.*⁴⁵⁰ U stvarnosti, ubojstvom jednoga diktatura stvorena su trojica. Iako je među trijumvirima u počecima i postojala ravnoteža moći, Lepidovo izbacivanje iz trijumvirata 36. g. pr. Kr. tu je ravnotežu dokinulo. Ono što je uslijedilo bio je još jedan građanski rat, između Marka Antonija i Oktavijana, koji je završio bitkom kod Akcija 31. g. pr. Kr. Iako su povjesničari dugi niz godina bitku kod Akcija promatrali kao točku raskrsnicu, ona se ni po čemu nije razlikovala od frakcionalizma koji je zahvatio rimsku politiku sredinom 2. st. pr. Kr. Bitkom kod Akcija, zapravo, riješena je borba između prvenstva tradicionalnoga oblika vladavine i dominacije frakcijskih i individualnih ambicija.⁴⁵¹ Sustav vlasti, koji je u konačnici zaživio s Augustom, spretno je obukao ruho Rimske Republike i rimskoga tradicionalizma. Kako navodi Alston, Augustova je monarhija aneksirala republikansku prošlost kako bi opravdala svoje postojanje, ali, usprkos tomu, postalo je očito kako je s Augustom započelo novo razdoblje.⁴⁵²

⁴⁴⁷ R. Morstein-Marx i N. Rosenstein, „The Transformation of the Republic“, str. 629.

⁴⁴⁸ R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 3.

⁴⁴⁹ C. Steel, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, str. 253.

⁴⁵⁰ Christopher Pelling, „The triumviral period“, u: *The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B.C.—A.D. 69*, (ur.) Alan Keir Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 1.

⁴⁵¹ D. Shotter, *The Fall of the Roman Republic*, str. 89., 94.

⁴⁵² R. Alston, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, str. 4.

Zaključak

Preobrazba Rimske Republike i uspostava Augustova principata stoje kao dva najvažnija događaja klasične antike. Ipak, sama preobrazba nije bila ni po čemu jednostavna – nije postojao kralj koji se mogao usmrtiti te nije bilo nikakve revolucionare ideja koja bi uništila postojeće socijalne strukture. „Pad“ je Republike, kao što se vidjelo, imao izrazito limitiran utjecaj. On nije označio slom rimskoga društva i civilizacije, a rimska je država nastavila napredovati još stoljećima. Cilj je rada bio prikazati kakva je bila priroda, ali i koji su bili uzroci procesa koji je tijekom 1. st. pr. Kr. dokinuo vladavinu rimske aristokracije.

U prvim su poglavljima identificirana dva glavna problema s kojima se rimsko društvo na kraju 2. st. pr. Kr. suočilo. S jedne strane, postojao je snažan socijalni problem vezan uz uništenje slobodnoga seljaštva, a, s druge strane, došlo je do snažne polarizacije i dezintegracije rimskoga plemstva. Prvi je problem zahvaćao šire društvene mase, a drugi je bio uvelike rezerviran na rimsku višu klasu. Ipak, ove dvije različite sfere konflikata i tenzija u rimskome društvu nisu nastale izolirane jedna od druge. I socijalni problem i dezintegracija rimske više klase bili su rezultati opsežnoga fenomena što je bilo rimsko teritorijalno širenje. Može se konstatirati kako je ono bilo rezultat uske suradnje Senata i rimskoga naroda, stoga su i posljedice toga širenja zahvatile oba elemenata, dakako na dva posve različita načina.

Teorija o konsenzusu između rimskoga naroda i aristokracije govori mnogo o političkoj kulturi u Republici. Njezin temelj bilo je upravljanje s dva seta napetosti. S jedne strane, bilo je potrebno kontrolirati različite interese individualnih članova političke elite. S druge strane, bilo je potrebno održavati ravnotežu između elite kao takve i ostatka rimskoga naroda. Tribunat braće Grahko, stoga, uistinu se može smatrati prekretnicom u rimskoj povijesti. Iako su već i prije postojali problemi u republikanskome sustavu, koji su rasli paralelno s teritorijalnim osvajanjima, nakon njih je kriza postala otvorena i jasno vidljiva. U godinama koje su slijedile, stabilnost rimske aristokracije poljuljana je od pojedinaca i frakcija, koji su, da bi zadovoljili svoje ambicije, u vlastitu korist počeli iskorištavati resurse „carstva“. Načini na koje se to moglo činiti mijenjali su se s vremenom, ali svakako je ključna točka bila kada su takvi pojedinci i rimske vojske počeli smatrati svojim političkim alatom. Od toga trenutka, a s obzirom na to da su civilna i vojna vlast počivale u istim rukama, anarhija i neredi postali su neizbježni.

Jedan od glavnih argumenata rada bio je kako je Sulina diktatura politički raskol, započeo s tribunatom braće Grahko, učinila nepopravljivim. Uspjeh u upravljanju s dva spomenuta seta napetosti prestao je kada je Sula preuzeo položaj diktatora. Čitava je rimska unutarnja politika od

tada bila serija neuspjelih pokušaja da se pronade odgovarajući konsenzus. Takav politički razvoj i tendencija ignoriranja ustaljenih pravnih običaja stvorili su potreban teren ambicioznim pojedincima. Karijere Gaja Julija Cezara i Gneja Pompeja u mnogo čemu su bile logična posljedica političkih i socijalnih napetosti u Rimu. Neuspjeh Senata da uz sebe veže republikanske vojske dao je priliku onima koji su to mogli učiniti. Bilo bi, ipak, prejednostavno za preobrazbu Republike optužiti pojedince čije se ambicije nisu mogle zadovoljiti na uobičajen način. Oni uistinu jesu odigrali važnu ulogu, ali isto tako je i rimski narod, kao onaj koji je donosio zakone kojima je narušeno jedinstvo aristokracije. Proces okretanja individualnim zapovjednicima, a ne eliti kao kolektivu, započeo je s Gajem Marijem, a završio s Gajem Oktavijanom. Diktatura Gaja Julija Cezara bila je zadnji u nizu pokušaja da se uspostavi politička stabilnost. I, iako je ona ukazala na opseg problema, nije izrodila prijeko potrebnim rješenjima.

Postupna polarizacija i raspad kohezije rimske elite popločili su, dakle, put koncentraciji moći u rukama jedne osobe. Nakon Cezarove smrti postalo je očito da, ako se jedinstvo *imperiuma* želi očuvati, to neće biti moguće kroz snažno polarizirani Senat. U radu prihvaćen pogled, prema kojemu su procesi i pojedinci djelovali zajedno te na takav način doveli do preobrazbe Rimske Republike, samo je jedan u nizu načina na koji se pitanje preobrazbe može problematizirati. Iz razloga što među povjesničarima antike ne vlada konsenzus, određena ograničenja na donesene zaključke, dakle, moraju biti stavljena. Brilljantan početak Tacitovih Anala mogao bi poslužiti kao polazna točka budućim istraživačima: *Domi res tranquillae, eadem magistratum vocabula; iuniores post Actiacam victoriam, etiam senes plerique inter bella civium nati: quotus quisque reliquus qui rem publicam vidisset?*⁴⁵³

⁴⁵³ Tacc. Ann. I. 3. /Kod kuće je sve bilo mirno, imena magistrata ostala su ista; mladi ljudi rođeni su nakon pobjede kod Akcija, a čak i većina starijih u godinama građanskoga rata. Koliko je ostalo onih koji uopće vidješe Republike?/

Popis literature

- 1.) Adams, Colin „War and society“, Sabin, Philip, Van Wees, Hans, Whitby, Michael (ur.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Rome from the late Republic to the late Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008., str. 198. - 232.
- 2.) Alston, Richard, *Rome's Revolution: Death of the Republic and Birth of the Empire*, Oxford University Press, New York, 2005.
- 3.) APIJAN, *Bellum civile.*, knjiga I., (ur.) White, Horace, Macmillan and Co., London, 1899.
- 4.) Astin, Arthur Everett, „Roman government and politics, 200—134. B.C.“, Astin, Arthur Everett, Walbank, Frank William, Frederiksen, Martin William, Ogilvie, Robert Maxwell (ur.), *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 163. - 196.
- 5.) Brunt, Peter Astbury, *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford University Press, New York, 1988.
- 6.) Deinige, Jürgen, „Explaining the Change from Republic to Principle in Rome“, *Comparative Civilizations Review*, vol. 4, br. 4, Brigham Young University, Utah, 1980., str. 77. - 101.
- 7.) Eckstein, Arthur, „Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 567. - 589.
- 8.) Erdkamp, Paul, „Army and Society“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 278. - 296.
- 9.) Fox, Robin Lane, *Klasični svijet – epska povijest Grčke i Rima*, Naklada ljevak, Zagreb, 2008.
- 10.) Gabba, Emilio, „Rome and Italy in the second century B.C.“, Astin, Arthur Everett, Walbank, Frank William, Frederiksen, Martin William, Ogilvie, Robert Maxwell (ur.), *The Cambridge Ancient History: Rome and the Mediterranean to 133 B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 197. - 243.
- 11.) Gruen, Erich, *The Last Generation of the Roman Republic*, University of California Press, Barkely, 1995.

- 12.) Keaveney, Arthur, *The Army in the Roman Revolution*. Routledge, New York, 2007.
- 13.) Keppie, Lawrence, *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, Routledge, London, 2005.
- 14.) Konrad, Christoph Frederick, „From the Gracchi to the First Civil War (133–70)“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 167. - 189.
- 15.) Ligt, de Luuk, „The Economy: Agrarian Change During the Second Century“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 590. - 605.
- 16.) Lintott, Andrew, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, New York, 2002.
- 17.) Lintott, Andrew, „The crisis of the Republic: sources and source-problems“, Crook, John, Lintott, Andrew, Rawson, Elizabeth (ur.), *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 1.- 15.
- 18.) Lintott, Andrew, „The Roman empire and its problems in the late second century“, Crook, John, Lintott, Andrew, Rawson, Elizabeth (ur.), *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 16.-39.
- 19.) Lintott, Andrew, *The Romans in the Age of Augustus*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2010.
- 20.) Millar, Fergus, „The Roman Republic and the Augustan Revolution“, Cotton, Hannah, Rogers, Guy (ur.), *Rome, the Greek World, and the East*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2002., str. 1. - 383.
- 21.) Morley, Neville, „Social Structure and Demography“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 299. - 323.
- 22.) Morstein-Marx, Robert, Rosenstein, Nathan, „The Transformation of the Republic“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 625. - 637.
- 23.) Mouritsen, Henrik, *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

- 24.) Mouritsen, Henrik, *Politics in the Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- 25.) Patterson, John, „Rome and Italy“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 606. - 624.
- 26.) Pelling, Christopher, „The triumviral period“, Bowman, Alan Keir, Champlin, Edward, Lintott, Andrew (ur.), *The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B.C.—A.D. 69*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 1. - 69.
- 27.) POLIBIJE, *Historiae*, knjiga I., (ur.) Büttner-Wobst, Theodorus Ludwig, Dindorf August, Teubner, Leipzig, 1893.
- 28.) Scullard, Howard Hayes, *From the Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D.. 68*, Routledge, New York, 2010.
- 29.) Seager, Robin, „The rise of Pompey“, Crook, John, Lintott, Andrew, Rawson, Elizabeth (ur.), *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006., str. 208. - 229.
- 30.) Shotter, David, *The Fall of the Roman Republic*, Routledge, New York, 2005.
- 31.) Steel, Catherine, *The End of the Roman Republic, 146 to 44 BC: Conquest and Crisis*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013.
- 32.) Stevenson, Tom, *Julius Caesar and the transformation of the Roman Republic*, Routledge, New York, 2015.
- 33.) Skupina autora, *Povijest 4: Rimsko Carstvo*, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2004.
- 34.) TACIT, *Annales*, knjiga I., (ur.) John Church, Alfred, Jackson Brodribb, William, Bryant, Sara, Random House, New York, 1942.
- 35.) Tatum, Jeffrey, „The Final Crisis (69–44)“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 190.-211.
- 36.) Yakobson, Alexander, „Popular Power in the Roman Republic“, Rosenstein, Nathan, Morstein-Marx, Robert (ur.), *A Companion to the Roman Republic*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2006., str. 365. – 382.